

КУЛЬТУРОЛОГІЯ: теорія та історія культури

Видання 3-ге, перероблене та доповнене

*За редакцією доктора історичних наук,
професора І. І. Тюрменко*

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2010

УДК 008(075.8)

ББК 71.0я73

К 90

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-2301 від 29.12.2003)

Авторський колектив: **І. І. Тюрменко** (керівник авт. кол.) – передмова, розд. І: т. 1 п. 1; т. 2 п. 3; т. 3 п. 1, 2, 3; розд. ІІ: т. 1 п. 1, 2; т. 2 п. 4; т. 5 п. 1, 2, 4; предметний покажчик;
С. Б. Буравченкова – розд. ІІ: т. 2 п. 4, 5, 6; т. 3 п. 1, 2.; **П. А. Рудик** – розд. ІІ: т. 6 п. 4, 5;
С. І. Береговий – розд. І: т. 3 п. 3; розд. ІІ: т. 4; т. 6 п. 3; т. 7 п. 1, 2, 3, 4, 5, 6;
Є. Е. Кобилянський – розд. І: т. 1 п. 2, 3; т. 2 п. 1; т. 3 п. 1, 2, 3; т. 4 п. 2, 4; розд. ІІ: т. 6, п. 6;
В. О. Колосюк – розд. І: т. 4, п. 3; розд. ІІ: т. 2, п. 1, 2, 3, 4; т. 3 п. 3, 4; **Н. М. Левицька** – розд. І: т. 4 п. 1; розд. ІІ: т. 1 п. 3; т. 5 п. 3, 4; **Н. В. Терес** – розд. ІІ: т. 6 п. 1, 2, 3; **М. М. Рогожа** – розд. ІІ: т. 7 п. 7; **І. І. Сторожик** – розд. І: т. 1 п. 2, 4; т. 2 п. 2.

Рецензенти:

В. М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

О. В. Левицький – кандидат філософських наук, професор.

К 90 Культурологія: теорія та історія культури. Навч. посіб. Видання 3-тє, перероб. та доп./За ред. І. І. Тюрменко. – Київ: Центр учбової літератури, 2010. – 370 с.

ISBN 978-611-01-0000-7

Навчальний посібник дає широкі знання про генезис культури, закономірності й тенденції її розвитку, розкриває філософські, соціологічні та історичні аспекти культури. До кожної теми підібрано запитання для самоконтролю знань, список літератури, ілюстративний матеріал (другий розділ). Є предметний покажчик. Призначений для студентів усіх форм навчання вищих закладів освіти і технікумів, викладачів, учителів середніх навчальних закладів усіх типів, старшокласників та всіх, кого цікавлять актуальні проблеми культурології.

УДК 008(075.8)

ББК 71.0я73

ISBN 978-611-01-0000-7

© Тюрменко І. І., Буравченкова С. Б.,
Рудик П. А., 2010

© Центр учбової літератури, 2010.

ПЕРЕДМОВА

В умовах глобалізації інформаційного простору та його безперервного збільшення сучасний фахівець високої кваліфікації не може бути спеціалістом лише вузького профілю. Від нього вимагається гнучкість та системність мислення, висока загальна культура, інтелігентність, вміння відбирати інформацію та мати здатність до самоосвіти. У цьому може допомогти “Культурологія” – навчальна дисципліна, що вивчається у вищих навчальних закладах і дає широкі знання та уявлення про загальнолюдські цінності й національні пріоритети, сприяє моделюванню поведінки людини та її орієнтації в соціокультурному просторі, формує гуманістичний світогляд на засадах універсалізму – способу освоєння дійсності, що дає можливість усе живе – людину, природу і Всесвіт – сприймати в єдиній цілісній системі.

Концепція навчального посібника складалася протягом тривалого часу. У ній враховано досвід, набутий викладачами в навчально-виховному процесі, наукові дослідження вітчизняної та світової культурологічної думки, запити та інтереси студентства. Матеріал посібника відпрацьований таким чином, щоб уникнути як фактологічної спрощеності і збідненості його за рахунок виділення лише загальнокультурних парадигм, так і перенасиченості зайвими деталями та конкретикою. Збалансованість теоретичного, інформаційного, пізнавального матеріалу дає можливість не лише засвоїти основні терміни та поняття, а й сприяє усвідомленню історичного духу епох, що минули, з їх світоглядом, способом мислення та технологією освоєння людиною навколишнього середовища.

Концептуальний підхід до викладення змісту ґрунтується на розумінні культури як цілісного явища, яке твориться людством на основі розвитку і взаємодії національних культур. Тому, розгортаючи національну культуру в європейському просторі, ставиться мета розкрити своєрідність українського культурно-історичного типу, виявити його закономірності й джерела формування, особливості процесів культуротворення та визначити внесок національних досягнень у світову загальнолюдську скарбницю.

Системний підхід, узятий за основу висвітлення культурних феноменів, зумовив відтворення соціокультурного розвитку в часі і просторі, де головним суб'єктом виступала людина, яка своєю різноплановою творчо-предметною діяльністю змінювала не лише світ, а й себе. Процес удосконалення самої людини як продукту культури був насамперед зумовлений практичною і духовною потребою міжособистісного спілкування. Тому діалог культур можливий лише через засвоєння культурних цінностей інших народів та глибоке розуміння власного духовного коріння.

Посібник створює образ культури, представлений текстово-знаковою мовою, різноманітними формами взаємозбагачення культур. Матеріал викладений таким чином, щоб культурно-історичні моделі різних епох з їхнім

Культурологія: теорія та історія культури

художніми та мистецько-стильовими смаками, внутрішніми функціональними структурами, динамікою зміни культурних цінностей та суспільних пріоритетів зберігали свою цілісність і водночас – унікальність і неповторність.

Посібник складається з двох частин: “Основ теорії культури” та “Генезису культури” – історії української та зарубіжної культури. До кожної теми подано відповідний список літератури, перелік запитань для самоконтролю знань, а в кінці посібника – предметний покажчик. При аналізі мистецьких здобутків культури використано переважно пам’ятки національних музейних фондів України та найтипівіші зразки українського зодчества.

ТЕМА 2 АНТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Культура Стародавньої Греції: логос, чуттєвість, гармонія.
2. Культурний феномен еллінізму: космополітизм та індивідуалізм. (остання третина IV ст. до н.е. – I ст. до н.е.).
3. Традиції та спадкоємність культури Стародавнього Риму.
4. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського та античного світів.
5. Світове значення античної культури.
6. Запитання для самоконтролю.
7. Література.
8. Ілюстрації.

1. Культура Стародавньої Греції: логос, чуттєвість, гармонія

Антична доба – період якісних змін в історії людства, період народження нових форм суспільного й культурного життя, що найперше виявились у створенні держав-полісів з розвинутою формою демократичних засад громадської спільноти, переході до приватної власності, зміні способу життя людини, її відносній мобільності. Ідеалом суспільства стає вільна і політично активна людина. Саме вона виступала об'єктом і змістом культури. “Людина – мірило всіх речей: існуючих, які існують, і неіснуючих, які не існують”, – навчав грецький софіст *Протагор* (близько 480 – 410 рр. до н. е.).

Античну культуру К. Ясперс відніс до “осьових культур”, тобто тих, які здійснили прорив від міфу до логосу, від словесно-художньої творчості до поезії, риторики та витонченого мистецтва. Античність запропонувала в якості нових засад освоєння дійсності принципи раціоналізму, науковості, гуманізму. Культ краси, пропорції, гармонії ставали символами не лише мистецтва, а й метою та методом виховання нової особистості.

Термін “античний” (від лат. *antiguus* – *давній*) ввели італійські діячі епохи Відродження для позначення давньої греко-римської культури. Антична культура почала формуватися в стародавніх суспільствах, які існували в ареалі Середземномор'я та Причорномор'я в період з III тис. до н. е. до середини V ст. н. е.

Визначальною у формуванні грецької культури стала межа III і II тисячоліть до н.е. Саме тоді на островах та узбережжі Егейського моря відбувається розвиток егейської, або *крито-мінойської*, цивілізації, яку в XIX ст. відкрив англійській археолог А. Еванс. Її центрами спочатку були о. Крит, а пізніше стало місто Мікени в північно-східній частині Пелопоннесу. Кліматичні та ландшафтні умови сприяли землеробству, скотарству (звідси його особлива роль у міфології), морській справі й торгівлі. Критська культура уславилась вазовою керамікою. Інша унікальна її ознака – палаци, які являли собою

комплекси будівель, що об'єднувались навколо великого внутрішнього двору. Розташовані на різних рівнях, вони сполучалися між собою сходами, коридорами, деякі з них йшли під землю. Палаці мали світлові колодязі та каналізацію. Загальна площа такої споруди, зокрема в Кноссі, становила близько 24 тис. кв. км. Згадка про нього залишилася в грецькому міфі про Мінотавра – кровожерливе чудовисько з головою бика і тілом людини, яке мешкало в “палаці” – лабіринті.

“Палацова цивілізація”, що свідчила про виникнення перших держав, була зруйнована близько 1700 р. катастрофою, яка суттєво затримала суспільний розвиток. Однак з часом палаці перебудовуються, вражаючи своєю красою, неповторністю фрескового мистецтва, монументальністю. Схиляння перед навколишнім світом, культ земних радощів – головний мотив критського мистецтва, що ріднить цю культуру з наступною, грецькою, і вирізняє із сучасних їй східних культур (іл. 12).

Критська культура доби свого розквіту – це культура бронзи. Але ця цивілізація так і не перейшла до заліза, загинувши наприкінці XV ст. до н. е. внаслідок завоювання ахейців, що прийшли з материкової Греції. Поблизу Егейського моря з'явився новий гегемон – ахейське місто Мікени. Запанувавши в Егейському світі, Мікени, що зазнавали впливу критської культури, створили власну своєрідну культуру, яка досягла розквіту в XVI – XIII ст. до н. е.

Символами мікенської культури також стали палаці, але іншої мистецької форми. Насамперед це – потужні асиметричні цитаделі, які знаменували собою силу народу, його войовничість та водночас свідчили про нестабільність і небезпечність того часу. Мікенська бронзова цивілізація закінчила своє існування наприкінці XII ст. до н. е. внаслідок навали північних племен, озброєних залізом, – дорійців. Разом з нею скінчилася й крито-мікенська культура, що була культурогенним ланцюгом, який поєднував крито-мікенську і наступну, грецьку, культуру (іл. 13, 14).

Падіння крито-мікенської цивілізації спричинило глибоку депресію, що охопила головні райони материкової та острівної Греції в період так званих “темних віків” (XI – IX ст. до н. е.). Цей період ще називають *гомерівським*, оскільки про нього дізнаємося як з археологічних джерел, так і з епічних поем “Іліада” та “Одіссея” Гомера. Суттєвим надбанням гомерівської доби стало володіння технікою оброблення заліза та створення хоч і примітивних, але заснованих на демократичних засадах держав-полісів, що в сукупності визначило подальший напрям і потужність творчих зусиль античної Греції.

У період архаїки (VIII–VI ст. до н. е.) грецька культура набуває бурхливих змін, що виявляються насамперед у виробленні етнічної самосвідомості та відчутті культурної ідентичності. З безлічі досі розрізнених племен почала виникати одна грецька народність зі своїм особливим психологічним складом, з однією, хоч і поділеною на кілька діалектів, мовою та з хоч і ще примітивною, але вже досить своєрідною культурою. До кінця VI ст. до н. е. за досить короткий для культурно-

історичних масштабів проміжок часу Греція перейшла від варварства до цивілізації. Греки випередили в царині культури всіх сусідів, зокрема країни Середньої Азії, які до того часу очолювали культурний прогрес людства.

Етнічна самосвідомість знаходила свій вияв у різних формах суспільного життя. Культурними настановленнями, які пов'язували різні міста в одне ціле і об'єднували грецьку народність, були *олімпійські ігри*. Вони проходили в Олімпії на Пелопоннесі на честь Зевса Олімпійського. Тут стояв його храм з величезною статуєю батька богів. Олімпійські ігри проводились раз на чотири роки. Перша олімпіада відбулася в 776 р. до н.е. На час ігор, які тривали п'ять днів, війни припинялися, щоб дороги до Олімпії були безпечними. Олімпійські ігри ставали провісницями миру.

Крім загальногрецьких свят і олімпійських ігор, важливу роль в об'єднанні греків відігравали *оракули*, під якими слід розуміти не окремих осіб, а цілі храми, що займались віщуванням майбутнього. Особливо прославився Дельфійський оракул. Головним святилищем оракула в Дельфах був храм Аполлона, збудований у IV ст. до н.е. За часів архаїки склалися основи давньогрецької етики та моралі. В їх основу було покладено дві протилежні тенденції: колективізм та *агон* (змагальність, боротьба) чуттєвого (діонісійського) і розумового (аполлонійського) начал. Створення культурних цінностей було неможливим поза полісом, а агонічний характер став рушійною силою культурного процесу.

Трансформаційні зміни відчутно торкнулися релігійної сфери, що знайшло відображення у міфології – продукті колективної творчості багатьох поколінь. Релігійна свідомість греків, яка сформувалася в VIII–VII ст. до н.е., була не лише політеїстичною. Для неї характерний *антропоморфізм*, тобто обоження людини, уявлення про богів як про прекрасних людей – безсмертних і вічно молодих, одухотворення природи – надання природним явищам животворних рис. На світ богів переносяться основні риси соціальної структури суспільства, внаслідок чого виникає ціла ієрархія богів, напівбогів і героїв. Образ благородної людини, що бореться зі злом і перемагає, втілював улюблений герой греків – Геракл, який здійснив 12 подвигів. Створення пантеону грецьких богів відображено в “Теогонії” Гесіода.

У період архаїки стався якісний стрибок в інтелектуальному розвитку людства: перехід від релігійно-міфологічних уявлень про світ до його філософського осмислення. Філософія виросла із соціального досвіду громадян полісу, тобто із тієї моделі взаємостосунків, що слугувала філософам за аналогію світобудови. Виникає *натурфілософія* (філософія, що вивчала загальні закономірності) з раціоналістичним, тобто заснованим на розумі і логіці, підходом до формулювання та вирішення наукових проблем. Здійснюється намагання створити систему позитивних знань про Всесвіт з ідеєю космічного порядку не від Бога, а на підставі закону. Стародавні греки не просто використали наукові досягнення інших народів – Вавилону, Стародавнього Єгипту, Китаю, – а й творчо переробили їх, сприяючи тим самим розвитку знань, що дає підстави говорити про *інтелектуальну революцію* та виникнення науки як такої саме в Стародавній Греції.

Натурфілософи шукали першооснову Всесвіту. Для *Фалеса з Мілету* це була вода; для його учня *Анаксімена* – первинна матерія, “апейрон”; для *Анаксимандра* – повітря, “ефір”; для *Геракліта* – вогонь. Геракліта, зокрема, називають одним з основоположників діалектики. Він учив, що на Землі немає речей, а є процеси: “Все тече, все змінюється”, “Не можна двічі увійти в одну й ту саму річку”. Саме грецькі натурфілософи, які добре розуміли та відповідно оцінювали значення досвіду, емпіричних досліджень як основи будь-яких знань, заклали основи грецької та європейської науки.

Раціоналістичній філософії протистояла філософія ідеалістична, яка начала світу вбачала не в природі та її явищах, а в ідеях. Таким філософом-ідеалістом був *Піфагор*, який жив у VI ст. до н.е. в Сицилії. Він став засновником релігійно-філософської громади, що пояснювала світ за допомогою числових співвідношень.

Стародавні греки зробили величезний крок у розвитку алфавітного письма, яке виникло у IX – VIII ст. до н.е. Створивши простий спосіб фіксації інформації, вони тим самим “демократизували” систему навчання, завдяки чому зробили усіх вільних людей грамотними.

Виникнення грецької писемності стало потужною підмогою розвитку літератури. Визначними майстрами слова цієї доби були *Гесіод* (“Теогонія”, “Роботи і дні”); творець пісенного розміру грецької лірики – ямбу *Архілох*; *Тиртей* із Спарти, який оспівував героїку та воїнську доблесть, наповнюючи свої вірші почуттям патріотизму і громадянського обов’язку; байкар *Езон*. Свого довершення лірика набула у творчості “фіалкокучерявої, чистої, з посмішкою ніжною” поетеси *Сапфо*.

В архаїчну добу відбувається становлення грецької архітектури. Переважаюча роль тут належала суспільному і сакральному будівництву. У VI ст. до н.е. виробився єдиний тип храму – прямокутної будови з одинарною чи подвійною колонадою з усіх боків та основним конструктивним і художнім витвором – ордером.

Ордер (від франц. ordre – *порядок*), особлива система будови, що підкреслювала архітектоніку споруди. Вона мала східчасту основу, на яку ставився ряд вертикальних опор – колон для підтримки всієї споруди. Одним із стародавніх різновидів ордера була дорична колона, другою стала іонічна, третьою – коринфська (виникла наприкінці V ст. до н.е.).

Виконані з каменю, вапняку чи мармуру, барвисто розфарбовані, храмові будови були прикрашені розфарбованою скульптурою. За часів архаїки почали будуватися перші грецькі святилища: Аполлона в Дельфах, Гери – в Олімпії тощо. Храмове будівництво сприяло розвитку різних мистецтв, оскільки для храмів жертвували мистецькі твори.

Рання грецька скульптура склалася близько середини VII ст. до н.е. Її типові зразки – зображення юнацької (*курос*) та дівочої (*кора*) фігур: статично одноманітні, недосконалі пропорційно, типізовані зображення. Виділяючись

із каменю, вони виходять у реальний простір. Скульптура архаїки несе риси героїки та міфічності, однак без ознак жаху та страху смерті, притаманних східному мистецтву (іл. 15, 16).

Одним із найрозвиненіших видів мистецтва став *вазопис*. У першій половині VI ст. д. н. е. він процвітав у Коринфі, де користувались популярністю розписи в східному стилі. Але з другої половини VI ст. д. н. е. центр вазопису перемістився до Афін. Тут виник так званий *чорнофігурний стиль* (чорні фігури розміщували на світлому фоні виробу). З часом такі розписи почали покривати лаком, що вироблювався в Аттиці в VI ст. до н.е. Праця гончара і вазописця високо цінувалася. На своєму виробі майстер ставив “клеймо” – підпис. Однак з 30-х рр. VI ст. д.н.е. в моду входить *червонофігурна кераміка* (від грец. *keramike* – *гончарне мистецтво*, *keramos* – *глина*). Тепер фігури стали світлими, а фон – темним, що надавало гончарним виробам більшої виразності.

Період класичного розвитку Стародавньої Греції (V – IV ст. до н.е.) став часом найбільшого розвитку її культури. Сформований поліс з його демократичними тенденціями був ідейною основою потужної культурної підйоми. Особливо прискорилися ці процеси за часів Перикла (близько 490–429 рр. до н.е.) – далекоглядного політика, хороброго воїна, блискучого оратора, який домогся військово-політичної величі Афін. Його оточували найвидатніші та найталановитіші люди, серед яких – історик Геродот, трагик Софокл, скульптор Фідій, художник Поліклет. Період правління Перикла, який обіймав посаду стратега протягом 15 років, називають “золотим віком” розвитку Афін; культурні досягнення класичної Греції досягли за цих часів найвищого щабля.

У класичний період відбувся розквіт філософсько-естетичної думки. Найвідомішими мислителями цього періоду були Сократ, Анаксагор, Демокріт, Протагор, але особливо уславились Платон та Арістотель, суперництво між вченнями яких майже на два тисячоліття визначило основні шляхи розвитку філософських вчень не тільки в Середземномор’ї, а й значно далі.

Вершиною давньогрецької матеріалістичної філософії було вчення *Демокрита з Абдери* (460–370 рр. до н.е.) про атомістичну будову Всесвіту та атом як найменшу частину вічної і незмінної всюди суцільної матерії з її одвічною властивістю – рухом.

У другій половині V ст. до н.е. як реакція на натурфілософію виникає *софістика*, що намагалася з’ясувати природу людського знання та критерії його істини. Софісти заклали античне уявлення про школу, доповнивши традиційну систему освіти (письмо, лічбу, музику, гімнастику) риторикою, діалектикою та красномовством. Одним з визначних представників старших софістів був *Протагор*, який сформував основи вчення про відносність знання.

З кола софістів вийшов видатний філософ *Сократ* (471–399 рр. до н.е.). Він привертая увагу філософів від проблем Всесвіту до внутрішнього світу людини. “Пізнай себе!” – проголошував мислитель. Спочатку мудрець осягає істину шляхом ретельного аналізу самого себе, потім – об’єктивно існуючого

духу та об'єктивно існуючої істини. Про себе ж Сократ говорив: “Я знаю, що нічого не знаю”. Істина, за методом Сократа, народжувалася в спорі. Вчений заклав основи професіоналізму, зауважуючи, що людина, яка не є професійним політиком, не має права на судження про неї. Філософ виступав проти рівності людей, поділяючи їх на тих, що пізнали істину, і тих, що не пізнали її.

Сократ не написав жодного твору, але мав своїх послідовників і учнів, найвидатнішим з яких був *Платон* (427–347 рр. до н.е.) – засновник об'єктивного *ідеалізму*. Ідеалістичність філософії Платона полягала у відокремленні духовного світу від матеріального, запереченні реального життя. Християнство спиралось на платонізм як на одну із своїх найважливіших філософських основ. Платон уславився ще й як політик. Його трактат про державу засвідчив пошук “ідеальної” моделі полісу в умовах занепаду традиційного колективізму та кризи полісної системи. Платон критикував товарно-грошові відносини, забороняв Гомера, який написав багато “брехні” про життя богів, обстоював замкнене кастове суспільство, у якому кожна верства (філософи, воїни, землероби і ремісники) виконувала відведені їй функції, пропагував державне виховання дітей.

Найбільшим мислителем стародавнього світу був учень Платона *Арістотель* (384–322 рр. до н.е.). Натурфілософські погляди Арістотеля близькі до матеріалістичних. Він визнавав реально існуючий світ і створив вчення про форму і зміст. Вчений плідно працював у всіх галузях тогочасного знання: природознавстві, математиці, медицині, історії, державному праві. Він заклав основи соціології, теорії літератури і мистецтва, став основоположником формальної логіки. Мислитель був також найвидатнішим естетом Стародавньої Греції. Його славнозвісна “Поетика” стала основою для всіх наступних учень про природу мистецтва.

У V ст. до н.е. в Греції набувають розвитку спеціальні наукові дисципліни: математика, астрономія, медицина, історія. У царині медицини видатна роль належала *Гіппократу*, на теренах історії уславившись *Геродот* і *Фукідід*. Останній став основоположником історії як науки, заснованої на документальних фактах та глибокому аналізі причинно-наслідкових зв'язків.

Розвиток грецької архітектури найбільше виявився в містобудуванні. З V ст. до н.е. розпочинається планування міст з прямокутним кварталами, розділеними вулицями, що перетинались під прямим кутом. У місті виділяються райони з чітким функціональним призначенням: центр, житлова частина, порт, торговельна та промислова зони.

Особливе місце в історії давньогрецького зодчества належить комплексу споруд Афінського *акрополя* (від грец. акро – *верхній* і polis – *місто*; підвищена і укріплена частина давньогрецького міста, верхнє місто, фортеця на випадок війни). Зруйнований персами в 480 р. до н.е., він відновлюється протягом V ст. до н.е., стаючи символом могутності і найвищого розквіту Афін. У створенні акрополя велика роль належала афінському стратегу Периклу та скульптору Фідію (початок V ст. – 432–431 р. до н.е.).

До складу Афінського акрополя ввійшли парадна біломармурова брама Пропілеїв, храм богині Ніке (Безкрилої Перемоги), Ерехтейон (Ерехтей – легендарний цар) та головний храм Афін – Парфенон (храм Афін-Діви, Парфенос). У центрі Парфенона знаходилась статуя Афін Парфенос роботи Фідія, виконана на дерев'яному каркасі із золота (вбрання та волосся), слонової кістки (тіло). Парфенон, побудований на майданчику скелі на висоті близько 150 м над рівнем моря, було видно не лише з усіх куточків міста, а й з моря. Ще одна гігантська бронзова статуя Афін Промахос (воїтельниця) – шедевр скульптурної майстерності Фідія. Афіна Промахос, сувора й безпощадна захисниця свого міста, правицею спиралася на спис, у лівій руці тримала щит, на голові – шолом.

Як справжній витвір архітектурного мистецтва комплекс акрополя органічно поєднувався з навколишнім ландшафтом. Акрополь був і святилищем, і укріпленням, і громадським центром, біля якого проходило все суспільне життя громадян; тут зберігалась державна скарбниця, розміщувалась бібліотека і картинна галерея.

Широко відомі також споруди ранньої класики – скарбниця у Дельфах, храм Афін на о. Егіна, храм Зевса в Олімпії.

Переважає більшість творів скульптурного мистецтва доби класики стояли або в храмах, або на відкритому повітрі – на площах, на березі моря, у гімнастичних школах для хлопчиків. Біля них проходили процесії, свята, спортивні ігри. Плутарх говорив, що в Афінах було більше статуй, ніж живих людей. Проте до нас дійшла мізерна кількість оригіналів (іл. 17, 18).

Гармонія і пропорція стають ідеалом культури античної Греції і трактуються як краса людського тіла у поєднанні з величчю духу. Людську подобу митці античності піднесли до досконалості та витонченості. Класична скульптура зображувала тіло в динаміці, що давало можливість передавати не лише виразність пластиної форми тіла, а й порухи душі. Найвидатнішим скульптором ранньої класики був *Мірон* (V ст. до н.е.), який відзначався реалістичністю створених ним образів. Ним були виконані знамениті бронзові статуї “Дискобол” (відома лише в римській копії), “Афіна і Марсій”, “Корова” тощо.

Фідій, на відміну від Мірона, відходить від індивідуальності героя, намагаючись втілити загальний ідеал прекрасного. Грецьке пластичне мистецтво стало втіленням, за виразом Ф. Ніцше, аполлонійської моделі античної культури. Аполлон уособлював не лише ідеал краси, а й раціоналістичне сприйняття світу. Тому пластичному мистецтву притаманні почуття міри, самообмеження, свобода від диких порухів, раціоналізм пропорцій у їх божественній гармонії. Гарні овальні форми набувають ідеальних рис: великі очі з підкресленими віками, виразний рот, високе чоло – це так званий “класичний грецький профіль”. Таких же узагальнених рис набувало й тіло. Епоха класики відкидала всі вади моделі, робила її досконалою. Найвидатнішою скульптурою Фідія самі греки вважали Зевса Олімпійського, створеного для храму Зевса в Олімпії.

Молодшим сучасником Фідія був скульптор *Поліклет із Аргоса* (друга половина V ст. до н.е.), який зображував переважно атлетів. Його статуї “Дорифор” та “Діадумен” відомі в римських копіях. Поліклет був також архітектором театру в Епідаврї, розрахованого на 10 тис. глядачів, багато працював над ідеальними пропорційними співвідношенням людського тіла, що виклав у трактаті “Канон”.

Найвидатнішими зодчими IV ст. до н.е. були *Скопас із Пароса* (380–350 рр. до н.е.), *Пракситель з Афін* (близько 390–330 рр. до н.е.), *Лісіпп* (друга половина IV ст. до н.е.) – придворний скульптор Александра Македонського. Скульптуру, як правило, розписували. Її спочатку покривали воском, а потім трішки підфарбовували.

Скопас розвинув мотиви патетичної (патетика – уславлення) героїки в мистецтві. Він один із скульпторів Галікарнаського мавзолею – чуда античного світу. Відомою скульптурою Скопаса є “Вакханка”, яка зображує пластику рухів, характеризується виразністю та емоційністю композиційного рішення. Одним із сподвижників Скопаса по роботі над Галікарнаським мавзолеєм був Леохар (середина IV ст. до н.е.), якому приписують відому статую “Аполлона Бельведерського” (назва походить від Ватиканського палацу Бельведер, де знаходиться статуя).

Пракситель вніс у мистецтво елементи лірики, відзначався майстерним зображенням божественних образів. Він перший почав уславлювати красу оголеного жіночого і чоловічого тіла, активно працюючи у мармурі. Йому належать такі відомі праці, як “Афродіта Кнідська”, скульптури “Сатирів”, “Ерот” тощо.

На стику грецької класики і доби еллінізму працював ще один видатний зодчий – Лісіпп. Це був надзвичайно багатогранний художник, який створив скульптурні групи “Подвиги Геракла”, атлетів, окремі статуї та портрети. Серед них – найвідоміший скульптурний портрет А. Македонського.

Живопис був дуже поширений у Стародавній Греції, та, на жаль, він майже не зберігся до нашого часу. Сюжетами фресок і мозаїк звичайно були сцени з міфології, проте картини відображали також тогочасні події та побут. Греки цінували живопис не менше від своєї скульптури. З античних джерел відомо про славетних живописців *Полігнота*, *Аполлодора*, *Зевксиса* та багатьох інших.

У період класики зароджується грецька *трагедія*, дослівно – “пісня козлів” (від грец. *tragos* – *козел*, або цап, та *ode* – *ода, пісня*). Це драматичний твір, у якому невирішений суспільний конфлікт накладався на вчинки людини, що призводило її до страждань і загибелі. У стражданнях героя найяскравіше виявлялася гідність і велич людини. Свого класичного вигляду трагедія, як і комедія, набула на межі VI–V ст. до н.е., ставши виразником соціальних проблем. Яскравими представниками трагедійного жанру в Греції були *Есхіл* (526–456 рр. до н.е.), *Софокл* (496–406 рр. до н.е.), *Евріпід* (480–406 рр. до н.е.).

“Батьком трагедії” вважається Есхіл, автор близько 80 п’єс, з яких збереглося лише сім. Саме він увів другого актора в трагедійне обрядове дійство, що перетворило його у драматичний жанр. З-поміж образів Есхіла особливе місце належить Прометею

(трагедія “Прометей прикутий”) – борцю, який свідомо приймає на себе страждання задля кращої долі людства. Молодшим сучасником Есхіла був Софокл – автор таких відомих творів, як “Антигона”, “Едіп-цар”. Намагаючись врівноважити старе й нове, він уславлював силу вільної людини, водночас застерігаючи її від порушення традиційних громадянських та релігійних норм життя. Родоначальником раціоналістично-психологічної драми став Еврипід. Збереглося 17 його творів, серед них – трагедії “Медея”, “Іпполіт”, “Електра”. Для Еврипіда характерне посилення інтересу до долі людини, її приватного життя, критичне ставлення до традиційних норм моралі, започаткування елементів диспутів та судових дебатів.

Стародавня Греція є батьківщиною *комедії*.

Комедія (від грец. komodia) – жанр драми, у якому дійство і характери трактовані у формі смішного, веселого. У Стародавній Греції “комосом” називали виряджену ватагу на сільському святі на честь Донісія.

Засновником комедії як жанру вважається *Арістофан* (445–385 рр. до н.е.) – автор понад 40 п’єс, 11 з яких дійшли до нас повністю. Перша п’єса Арістофана з’явилася 427 р. до н.е. під чужим ім’ям. Його комедії відрізняються сміливістю фантазії, гумором, нещадним викриттям сучасного йому афінського суспільства: “золотої молоді”, аристократів, демагогів, агресивної політики Афін, тягарів Пелопоннеської війни, політиків і філософів (Клеона в “Осах”, Сократа у “Хмарах”). Ряд комедій Арістофана (“Арханяни”, “Лісістрата”, “Мир” тощо) присвячено війні і миру – провідній темі політичних дискусій афінського суспільства.

Змагальний характер давньогрецької культури найяскравіше виявився в театральному мистецтві. Саме театр, на думку Ф. Ніцше, став одним з важливих джерел формування грецької культури. Діонісійська сутність театру найяскравіше поєднувала неприборкану силу людських природних почуттів з трагізмом долі.

Театр виник з обрядових пісень – *дифірамбів*, які виконувались під час свята бога Діоніса. Виконавці вбирались у козлині шкури, хором співаючи пісні на чолі із заспівувачем, який називався *корифеєм* і розмовляв з хором про Діоніса. Театралізоване дійство поклало початок трагедії, а з нею – театральним виставам. Давньогрецький театр був школою виховання, де в п’єсах піднімались найактуальніші питання моралі, політики й ідеології.

Грецький театр знаходився просто неба, він вмщував до 20–25 тис. глядачів. Театральні вистави продовжувалися зі сходу до заходу сонця протягом трьох днів і мали характер змагань. Жіночі ролі виконували лише чоловіки. Усі актори взувалися в черевики на високих підборах (котурни) та надівали маски, що виражали характер персонажа. З рота маски стирчав рупор – підсилювач голосу. Щоранку, відправляючись до театру, глядачі брали з собою подушку для сидіння та їжу.

З прозаїчних жанрів у класичний період особливого розвитку набувала *риторика* – мистецтво складати й виголошувати промови. Демократичний лад зумовлював широку участь громадян у політичному житті, що потребувало вміння гарно і зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано та

переконливо відстоювати свою позицію. Найвідомішими політичними ораторами, які уславилися своїми численними промовами-памфлетами, були *Ісократ* (436–338 рр. до н.е.) та політичний діяч, борець за незалежність Афін – *Демосфен* (384–322 рр. до н.е.).

На межі V і IV ст. до н.е. світ грецьких полісів охопила всебічна криза. Суспільна нестабільність, зменшення ролі Афін у культурному житті еллінів, загроза македонського вторгнення спричинили в людей зневіру у звичних полісних цінностях, традиційні уявлення витіснялися новими настроями та ідеями. У всіх сферах духовної культури IV ст. до н.е. з'явилися ознаки нового, що виходило за рамки класичних норм та ідеалів, сповіщаючи про настання нового етапу в культурному бутті античного світу.

2. Культурний феномен еллінізму: космополітизм та індивідуалізація (остання третина IV – I ст. до н.е.)

Елліністичною цивілізацією, що проіснувала майже 300 років, називають новий ступінь розвитку матеріальної й духовної культури, форм політичної організації і соціальних відносин народів Середземномор'я, Передньої Азії та прилеглих регіонів, що об'єдналися в одну державу внаслідок походів А. Македонського (356–323 рр. до н.е.).

Александр та його послідовники ставили за мету не підкорення і знищення завойованих народів, а злиття їх з греками в одне гармонійне ціле, подолавши розбіжності між греками і *варварами* (не греками). *Елліністична культура* набувала нових космополітичних рис, без кордонів, націй і держав. Особливістю епохи еллінізму був синтез грецької та східних культур. Їхня взаємодія визначила подальші культурно-історичні долі окремих регіонів елліністичного світу, в тому числі і європейської цивілізації. Однак пануючою в цьому тандемі залишалась грецька культура. У самому понятті “еллінізм” міститься вказівка на перемогу грецької культури в країнах Сходу. Проте елліністична культура, незважаючи на її цілісність та наявність спільних рис, не була одноманітною: у кожному регіоні вона мала місцеву специфіку.

За добу еллінізму вперше до Європи з Азії потрапляє і значною мірою реалізується на практиці ідея світової імперії під орудою харизматичного вождя. Еллінізм характеризувався також наростаючим процесом розмивання етнічної однорідності, руйнуванням полісної, релігійної замкнутості. У цих умовах рядовий громадянин відходить від політичних справ, поступаючись місцем верхам суспільства, але не перетворюється на сіру безлику масу, а виражає свою індивідуальність через заглиблення у внутрішній світ. Еллінізм – це доба пробудженого індивідуалізму, який виявляється в дослідженні проблем щастя, етики, моралі.

Найважливішим поштовхом наукового, технічного й культурного прогресу став обмін досвідом та знаннями між місцевим населенням та греко-македонцями. У ремеслі це виявилось у масовості виробництва, удосконаленні ткацького верстату, розширенні асортименту одягу та взуття. У Єгипті

з'явилися нові сорти папірусу, а в Пергамі з II ст. до н.е. – *пергамент* (недублена шкіра, вироблена із шкіри великого рогатої худоби або баранячої шкіри, яка використовувалась як матеріал для письма). Широкого розвитку набула рельєфна кераміка з металевим відливом, стилізована під дорогий металевий посуд. У ювелірній справі освоєно техніку перегородчастої емалі та *амальгамації* (амальгама – сплав ртуті з металом; використовується при позолоченні, у виробництві дзеркал, кольоровій металургії). У скляній справі розпочалося виробництво мозаїчного, двокольорового, гравірованого та золоченого скла. Але такі вироби були надзвичайно дорогими.

Значних успіхів було досягнуто в суднобудуванні, розширенні мережі кораблебудування та доків, упорядковувались гавані, з'являлися нові маяки. Одним із семи чудес світу був Фароський маяк, створений архітектором Состратом з Кніду біля Александрії близько 300 р. до н.е. За його типом почали будувати маяки в інших портах імперії.

Доба еллінізму позначилася зрушеннями у містобудуванні. За часів А. Македонського виникло близько 70 міст, найрозвиненішими з яких були Александрія в Єгипті, Антіохія на Оронті, Селевкія на Тигрі, Пергам тощо.

Елліністичні міста мали прямокутне планування. Вулиці були ширші, ніж у старих грецьких містах. За свідченням Страбона, Александрія “перетиналася вулицями, зручними для їзди верхи і на колісницях, та двома широкими проспектами понад 30 м завширшки, що під прямим кутом ділили місто навпіл”. Міста забезпечувались водоканалами і каналізацією, для малозабезпечених будувались багатоповерхівки та фортифікаційні споруди. Загалом за чистотою та наявністю зручностей елліністичні міста випереджали рівень благоустрою міст часів Людовика XV.

В еллінську епоху триває розвиток архітектури, живопису та пластичного мистецтва. Видатними пам'ятками еллінізму стали храм Артеміди в Ефесі, збудований на місці спаленого Геростатом, храм Аполлона поблизу Мілета, Олімпейон, в якому було започатковано два ряди колон навколо прямокутної будови храму, храм-гробниця Мавсола в Галікарнасі. Особливості зодчества виявилися як у розмірі, грандіозності будівель, так і в пишності скульптурного декору.

В елліністичній скульптурі переважав поетичний стиль, що відповідав новим рисам архітектури, досягаючи з нею гармонії. Поряд з класичними зразками з'являється гігантоманія та скульптурна мініатюра. Величезним архітектурним монументом був вівтар Зевса в Пергамі, збудований на початку II ст. до н.е.

На грандіозному мармуровому фризі завдовжки 120 м було зображено сцени боротьби олімпійських богів з гігантами. Можна без перебільшення стверджувати, що у всій давньогрецькій скульптурі ще не було такої грандіозної, виразної та експресивної картини бою. У застиглій формі драматично передано відчуття битви не на життя, а на смерть, де беруть участь усі космічні сили, усі демони землі та неба.

Найвідомішими пам'ятками патетичного монументалізму є статуя богині Ніки Самофракійської (крилата богиня перемоги), що стояла на постаменті у формі носової частини корабля, з якого злітала богиня, та скульптурна група “Лаокоон” роботи *Агесандра, Полідора та Афінатора* (іл. 19).

Сюжет “Лаокоона” взятий зі сказань про троянську війну. Троянський жрець Лаокоон був покараний богами за те, що переконував своїх співгромадян не довіряти грекам і не заносити до міста дерев'яного коня. За це боги наслали на нього велетенських зміїв, які задушили Лаокоона та його синів. Скульптура зображує відчайдушні і даремні зусилля героїв вивільнитися з лабетів чудовиськ, які здавили тіла трьох жертв. Марність боротьби, невідворотність загибелі очевидні.

Серед тогочасних митців уславилися учні видатного скульптора Лісіппа. Так, *Харес* з Лінда спорудив на острові Родос на честь героїчного захисту міста Родоса гігантську бронзову скульптуру бога Геліуса (Сонця) – знаменитий Родоський Колос, що став одним із семи чудес світу.

Статуя Колоса Родоського мала висоту 30 м. Спочатку Харес спорудив залізний каркас і обліпив його глиною. Потім фігуру було вкрито бронзовим листом. На статую пішло 12 тонн бронзи. Щоб зробити її стійкішою, статую наповнили камінням. Колос Родоський простояв лише 66 років. У 224 р. до н.е. він був зруйнований під час сильного землетрусу.

Елліністичні скульптори продовжують традиції Скопаса і Праксителя, але їх твори позначені більшим ступенем індивідуалізації образів. Шедеврами елліністичної скульптури вважаються Афродита (Венера) Мілоська, статуї грецьких філософів, найвизначнішою з яких є портрет Демосфена роботи *Поліевкта* (III ст. до н.е.)

Поряд з патетичною скульптурою в період еллінізму виникає натуралістичний напрям у скульптурі. Найяскравішими зразками скульптури цього типу є “П'яна стара” *Мірона з Фів*, “Рибалка”, “Афродіта і пан” невідомих авторів. Скульптори більше не нехтують такими категоріями, як старість, фізичні каліцтва, бідність, яких уникало класичне мистецтво, орієнтоване на пошуки зразка та ідеальних форм.

Елліністична література, на відміну від літератури класичної Греції, позбавляється суспільно-політичної тематики. Її сюжети досить прості, обмежені побутовими інтересами певних соціальних груп. Тому багато класичних творів втратило свою художню і суспільну значущість. Улюбленими жанрами знаті стають гімни, епіграми, епос, ідилії. Водночас інтереси широких верств населення виражалися в комедії та мімі. Нова комедія, або “комедія моралі”, у якій найвідомішим у IV ст. до н.е. був *Менандр*, оспівувала приватне життя громадян.

Високого розвитку набуває *гліптика* (різьба на камені). Зображення могло бути рельєфним (*камєя*) або вирізаним вглиб (*інталія*). Завдяки майстерності

різьбарів вдавалося створювати справжні шедеври. Одним з них є каменя Гонзага, на якій вирізьблені портрети царя Птолемея Філадельфа та його дружини Арсіної. Матеріалом був напівкоштовний камінь сардонікс. Зараз цей шедевр зберігається в петербурзькому Ермітажі.

Важливим чинником розвитку культури стало поширення грецької системи освіти та образу життя. Зросло значення наук, особливо технічних, у практичному житті. Свідченням цього стало створення центрів наукових знань: бібліотек у Пергамі, Александрії, Антіохії та інших містах, Мусейона – храму наук в Александрії.

Найбільшою бібліотекою елліністичного світу вважалася Александрійська, що була складовою Мусейону. Вона нараховувала близько 700 тис. сувоїв. Створений Птолемеєм I, Александрійський Мусейон став справжнім науковим центром з анатомічним театром, обсерваторіями, зоопарками, ботанічними садами, місцями для роботи й відпочинку вчених, житловими кімнатами та їдальнею. Вчених утримувала держава. Матеріальна база наукових досліджень зростала також завдяки меценатству, яке вважалося дуже престижним. Про велике значення науки в елліністичному світі свідчить той факт, що при дворі кожного царя існували мусейони та бібліотеки, а вченим створювались умови для праці.

Класифікація наукових знань призвела до прогресу науки загалом. Особливого розвитку набули математика, медицина, географія, анатомія, ботаніка тощо. Синтезом математичних знань античності стала праця *Евкліда* “Елементи” (“Начала”). З ім’ям *Архімеда Сіракузького* пов’язано створення наукової механіки та одного з законів гідростатики; *Аристарх Самоський* за вісімнадцять століть до Коперника довів, що Земля обертається навколо Сонця; *Страбон* у трактаті “Географія” у 17-ти книгах описав відомий на той час світ – від Британії до Індії; *Феофраст* створив “Історію рослин”; *Герофіл* відкрив існування нервів у людини, висунув гіпотезу, що розумова діяльність пов’язана з мозком та припустив існування кровообігу. У період еллінізму зароджується філологія як наука у формі філологічної критики, відновлення і коментування оригінальних текстів, класичних творів, починаючи з Гомера.

У філософії періоду еллінізму панувала грецька традиція, тривав процес виникнення нових шкіл. Особливого значення набували вчення *стоїків*, *кініків* та філософія *Епікура* (341–270 рр. до н.е.). Для філософських шкіл, що виникли й розвивались у період еллінізму, було характерним визнання за рабом людської гідності, вищих моральних якостей і мудрості. Вони слугували за одне з джерел формування ідеології християнства.

У період еллінізму змінилися релігійні уявлення греків. Традиційні для античної Греції релігійні вірування, поєднавшись зі східними традиціями, породили нові форми релігії, поширилося ототожнення богів грецького пантеону зі стародавніми східними божествами. Деякі культу греки засвоїли майже незмінними, лише перейменували Ісіду на Деметру, а Кібелу на Афродіту чи Артеміду. Чільне місце в культурі еллінізму належить культурі

Зевса Гіпсіста (Найвищого), що тотожний фінікійському Ваалові, єгипетському Амонові, юдейському Ягве та багатьом іншим. Тенденція до універсалізації релігійних вірувань стає прологом майбутнього монотеїзму.

Загалом елліністична культура відрзнялася від класичної грецької. Це була космополітична культура, яку творив “громадянин світу”, а не грецького полісу. Вона стала не лише втіленням унікальності грецького духу, а й засвоєнням найкращих здобутків культурного розмаїття об’єданого світу. Крім того, це була культура стратифікованого суспільства: більше ніж будь-коли вона творилася культурою інтелектуальної еліти, задовольняючи потреби нової рабовласницької знаті. Елліністична культура віддзеркалила основні проблеми перехідного періоду – від античної полісної колективності до індивідуалізму, народжуваного рабовласницькою монархією. Витончена багатомірна культура еллінізму стала завершальним етапом у розвитку культури Стародавньої Греції. Вичерпувались традиційні засади грецького соціуму. На історичну арену виходила нова культуротворча сила – Рим, який у кінці I ст. до н.е. утвердив своє панування в елліністичному світі.

3. Традиції та спадкоємність культури Стародавнього Риму

Культура Стародавнього Риму проіснувала з VIII ст. до н.е. н.е. до 476 р. н.е. Майже донедавна її не розглядали як самостійну культуру і не виділяли з античної цивілізації. О. Шпенглер і А. Тойнбі, наприклад, вважали, що римська доба була лише кризовою стадією античної епохи. Однак більшість сучасних вчених стоять на тих позиціях, що Рим створив власну своєрідну та оригінальну культуру зі своєю системою цінностей. Найперше вона проявлялась у пануванні ідеї патріотизму, уособлювалася в богообраності римлян та Риму як найвищої цінності, в громадському обов’язку служити йому всіма силами, в даних долею численних перемогах та світовому пануванню, в суворому дотриманні закону і встановленим у мирний час звичаям шанувати богів-покровителів сімей і родів.

Значення римської культури для світової цивілізації важко переоцінити. Ще й зараз більшість наукових, медичних, юридичних термінів – латинського походження. Таке ж значення мають досягнення римлян в архітектурі, образотворчому мистецтві, системі державного та приватного права, адміністративного управління та форм організації суспільного життя.

За розрахунками римського історика *Марка Теренція Варрона* (I ст. до н.е.), Рим було засновано 753 р. до н.е. братами-близнюками Ромулом і Ремом. Це так званий царський період в історії римської цивілізації, який закінчився в 510 р. до н.е. Серед найпомітніших попередників Давньоримської культури VIII–VI ст. до н.е. є *культура етрусків*. Більшість учених вважають, що етруски були малоазійського походження, але точний час і обставини переселення їх досі невідомі (іл. 21).

Від етрусків римляни засвоїли поліпшені методи обробітку землі, почали культивувати виноград, перейняли алфавіт, грецький пантеон богів та полісну

форму державного устрою. Етрускам вони зобов'язані побудовою підземного каналу – Великої клоаки навколо Форуму, поширенням особливого типу житла з центральною залогою з отвором у даху – *атрію*, започаткуванням гладіаторських боїв. У VII–VI ст. до н.е. етруські ремісники передали римлянам техніку металургійного виробництва, будівельного мистецтва та архітектурних стилів. З етрусками пов'язувалися перекази про найважливіші моменти, переважно легендарної історії Риму.

Крім етрусків, значний вплив на виникнення й розвиток римської культури справили й інші давні народності, особливо оски. Вони населяли південну Італію, мали своєрідну мову й писемність. Раніше від інших народностей вони почали підтримувати тісні взаємини з грецькими колоністами півдня Апеннінського півострова й стали провідниками грецького культурного впливу серед місцевого населення, в тому числі й серед римлян.

Первісна релігія в римлян була анімістична зі значними пережитками тотемізму, на що вказує легенда про Вовчицю, яка вигодувала Ромула і Рема. Поступово римляни перейшли до землеробського культу, заселивши світ численними божествами, що опікувалися всіма силами природи та всіма видами людської діяльності. Усіх божеств і духів римляни не уявляли в людському вигляді, не ставили їм статуй, не будували храмів, проте виділяли серед них головних богів – Юпітера і Марса.

Вирішальний крок до антропоморфізму римських культів зроблено в період правління етруської династії. Крім основних громадських і хатніх культів, у римському суспільстві дуже поширилося обожнення різних понять: слави (лат. *gloria*), перемоги (лат. *victoria*), згоди (лат. *concordia*), доблесті (лат. *virtus*) тощо. З часом у Римі з'явилося багато нових богів, запозичених здебільшого у греків. Поступово утворився пантеон з 12 головних богів, які були римськими аналогами грецького релігійного культу: грецька Деметра ототожнювалася з італійським божеством усіх виробничих сил Землі, покровителькою хлібних злаків, материнства та шлюбу – Церерою; Афродіта – з італійською покровителькою садів та плодів – Венерою, яка пізніше уособлювала кохання і красу; Посейдон – із Нептуном тощо. Релігія відігравала значну роль у житті римлян, але не визначальну. На відміну від інших народів, римляни не вважали, що їхній устрій освячений богами, які встановили свої норми моралі. Такий підхід до релігії давав римлянам можливість більше зосередитися на дослідженні філософії.

Під впливом етрусків на Капітолії виник перший храм. З часом Рим поступово прикрасився храмами та статуями, в храмах швидко виник прошарок жерців – *пontiфіків*, які докладно знали всі тонкощі культу і стежили за його дотриманням. Як у Греції, так і в Римі жерці не складали особливої касты, а були виборними посадовими особами.

Справою, достойною римлянина, вважалося вивчення права. У середині V ст. до н.е. приймається кодекс римського права, знаменитий “Закон XII таблиць”, записаний на мідних пластинах і встановлений для загального користування

на Форумі, на ринках у римських колоніях. “Закон XII таблиць” ліг в основу подальшого розвитку римського права. Відхід від основного принципу римського права – рівності всіх громадян перед законом свідчив про розкладання античного суспільства та формування елементів майбутнього середньовіччя.

З V ст. до н.е. починається занепад етруських міст. У IV ст. до н.е. Етрурія потрапляє під владу Риму, і з тієї пори вже культура Римської республіки відіграє провідну роль.

У період великих завоювань місто Рим, незважаючи на свою могутність, не могло змагатися з пишними, правильно розпланованими містами елліністичного Сходу. Саме завдяки грецькому культурному впливу в Римі почали споруджувати *базиліки* – великі криті зали для зборів купців, судових засідань тощо. *Форум* з портиками, колонадами, галереями став загально-визнаним центром не тільки політичного, а й взагалі громадського життя в місті. У Римі був побудований форум Романум – площа, навколо якої розміщувались культові та громадські споруди: Табулярій (державний архів), храм Сатурна, храм богині Конкордії, базиліка Юлія. На форумі були встановлені позолочені скульптури богів.

У житловому будівництві виявляється майнова нерівність. На тісних вуличках у центрі міста можна було побачити чотириповерхові неоковирно побудовані дохідні будинки для незаможних. Для себе багатії почали споруджувати домівки на зразок грецьких, оскільки для розміщення скарбів мистецтва, захоплених в еллінських містах, старий римський дім, що складався з атрію і спальні, був замалим і вбогим. Поза спальнею прибудовували другу частину оселі з *перистилем*, обнесеним колонадою, а навколо концентрувались житлові приміщення.

Тут, у перистилі, серед квітучих клумб і фонтанів, проходило життя сім'ї, тоді як атрій служив для прийому гостей. У греків римляни запозичили не тільки перистиль, а й бібліотеку та “*ойкос*” – велику залу для прийомів. Такий дім уже годився для розміщення в ньому награбованих пам'яток мистецтва, яких до міста прибувало дедалі більше. Так, з італійського походу 187 р. до н.е. Марк Фульвій Нобіліор привіз не менше як 280 бронзових і 230 мармурових статуй. Луцій Емілій Павел, розбивши македонського царя Персея, повернувся до Риму з 250 возами, повними картин і скульптур.

В епоху Пунічних війн, що точилися 23 роки, в історії літератури Риму відбулись важливі кроки: з'явився перший переклад “Одіссеї”, у Римі було засновано школу для дітей римських нобілів, де викладали грецьку й латинську мови, використовуючи тексти грецьких класичних авторів. Прославився своїми комедіями *Тит Макцій Плавт*. З'явилися написані грецькою мовою “Аннали” – щорічний огляд, літопис Римської держави від міфічних часів до найновіших подій війни з Ганнібалом. Через декілька десятиліть число освічених людей у Римі, що вміли розмовляти й писати грецькою мовою, помітно збільшилося. Протягом дуже невеликого часу в колі освічених римлян встановлюється італійсько-грецька двомовність.

Війни на Сході значно розширили інтелектуальні горизонти молодого покоління римлян, що відкрили для себе різнобарвний світ елліністичної культури. Під впливом еллінізму поряд із самоповагою особистості утверджувались самолюбство, гедонізм, зніженість. Дуже слушно висловився Горацій, що суворий і непохитний у боротьбі за світове панування Рим слухняно схилив голову перед величною грецькою культурою.

У духовному житті римлян найбільшого поширення набула епікурейська філософія. Найповніше римський епікуреїзм відбито в поемі “Про природу речей” *Тита Лукреція Кара*, який жив у першій половині I ст. до н.е.

Тит Лукрецій Кар (бл. 98 – бл. 54 рр. до н. е.) був великим оптимістом і вірив у прогрес пізнання світу, могутність людського розуму, здатного оволодіти таємницями буття. Поема “Про природу речей” і сьогодні вражає багатьма науковими передбаченнями, привертає увагу своєю поетичною досконалістю. Лукрецій чи не вперше в античній літературі висловив ідею подальшого поступу, а не занепаду, який пов’язувався автором з розвитком раціоналізму і матеріалістичного світогляду. Так, подавши у V книзі власну розгорнуту концепцію історії людства, Лукрецій закінчує її такими словами:

Все почалось од потреби якоїсь. До всього, багатий
Досвідом, розум дійшов, уперед поступаючи мірно.
Так на поверхню виходить помалу з перебігом часу
Винахід кожен, а розум людський додає йому блиску.
Бачили ж, як у душі одну думку висвітлює інша,
Поки вершини майстерності вперто сягає людина.

Популяризацією досягнень грецької філософії займався видатний діяч епохи громадянських воєн, соратник *Гая Юлія Цезаря* (100–44 рр. до н.е.) *Марк Туллій Цицерон* (106–43 рр. до н.е.) – видатний оратор, філософ, письменник. Трактати Цицерона зробили грецьку філософську спадщину доступною як його сучасникам, так і прийдешнім поколінням дослідників. Найбільшу славу йому як оратору принесли промови на захист республіки.

Лірична поезія в Римі була представлена творами *Гая Валерія Катулла* (84–54 рр. до н.е.). Він складав невеликі поеми на міфологічні сюжети, писав ліричні вірші і вперше в античній ліриці прославив кохання як могутнє почуття, що звеличує людину.

Вік Августа став не лише злетом римської цивілізації, а й “золотим” віком поезії. Тоді філософія поступається літературі, а філософські роздуми органічно вплітаються в поетичні твори. Виразниками ідеології нової епохи були *Публій Вергілій Марон* (70–19 рр. до н. е.), *Квінт Горацій Флакк* (65 – 8 рр. до н.е.) та *Публій Овідій Назон* (43 р. д. н.е – 17 р. н. е.). Вергілій створив безсмертну національну епопею “Енеїду”. Перу Овідія належать “Метаморфози” – збірка поем на міфологічні теми про перетворення людей на рослини, тварин, зірки. Горацій оспівував високу місію творця в поезії, який має не лише розважати, а й учити. Майстер слова повинен прагнути досконалості, оскільки пересічність не в повазі ні в богів, ні в людей, ні в книготорговців.

Творчий геній римлян яскраво виявився в архітектурі. Будували головним чином споруди практичного призначення – міські дороги, мури, мости, акведуки (водогін), базиліки, складські приміщення, цирки. До нашого часу функціонує Аппієва дорога (312 р. до н.е.). Уздовж дороги розташовані сімейні гробниці римської знаті. Було побудовано водогін Аква Аппія завдовжки 16 км 617 м – критий канал, місцями пробитий у скелі або складений з кам'яних плит і піднятий на підпори, де цього вимагав рельєф місцевості. На межі III–II ст. до н.е. римські будівельники вперше використали міцний і водостійкий бетон. Коринфський та композитний ордери стали улюбленими в римській архітектурі.

Особливу сторінку в культурному розвитку стародавнього Риму являє період римської імперії. В архітектурному мистецтві за часів імператорського Риму приходять пишність і розкіш. Ідея величі Риму знайшла своє найяскравіше втілення в грандіозних пам'ятках архітектури (іл. 22, 23). Тут малась на увазі політична мета – підкреслити щедрість правителя і зберегти його ім'я в пам'яті нащадків. Імператор Август прийняв Рим цегляним, а залишив його мармуровим. Знаменитими спорудами славився форум Августа – площа, обнесена муром, з храмом Марса на високому подіумі. При імператорі Веспасіані та Титі у 75–80 рр. н.е. для гладіаторських боїв було збудовано величезний *амфітеатр Флавіїв*, або *Колізей* (від лат. *colosseus* – *колосальний*). В основу його покладено еліпс завдовжки 188 м і завширшки 156 м. Висота триярусної стіни – 50 м. Одночасно на арені Колізею могли вести поєдинок 3000 пар гладіаторів, за яким спостерігали 55 тис. глядачів. Зовні амфітеатр був прикрашений колонами доричного, іонічного та коринфського ордерів, розташованих в арках.

Новим словом в архітектурі став “храм усіх богів” – *Пантеон*, збудований у 118–125 рр. н.е. за наказом імператора Адріана. Перекритий високим куполом діаметром 43,2 м, цей храм вражає ідеальними досконалими пропорціями, а техніка купольного перекриття була перевершена лише в XIX ст. Його архітекторові, Аполлодору, належить ще одна споруда – форум імператора Трояна (103–113 рр. н.е.). У центрі форуму стоїть сорокаметрова колона, від п'єдесталу до капітелі облицьована плитками добутого в кар'єрах Луни мармуру, на якому спіральною стрічкою викладено рельєфи 2500 різноманітних фігур. Рельєфи, що читаються зліва направо, роблять 23 оберти навколо колони, нагадуючи “кадри” сучасних прийомів кінематографії.

На честь перемог імператорів споруджувалися особливі *тріумфальні арки*, такі як арка Тіта, поставлена у 81 р. н.е. на честь перемоги імператора над Іудеєю. Поширеними архітектурними спорудами були громадські лазні “*терми*”. На кінець IV ст. налічувалось 12 імператорських терм, що стали місцем відпочинку та розваг. Вони могли вміщувати до 1600 чоловік. Одним з “чудес Риму” вважаються терми імператора Каракалли (211–217 рр. н.е.). З часом у містах імперії зводяться численні двійники римських споруд – місцеві колізеї, амфітеатри і театри, здійснюється будівництво кількох поверхових палаців, терм тощо.

Видатним досягненням образотворчого мистецтва епохи римської імперії є скульптурний портрет (іл. 24). Для нього характерна глибока життєва правдивість та реалістичний метод, вміння передати неповторні індивідуальні риси. Скульптурні портрети 70–90 рр. н.е. відзначаються підкресленою виразністю (портрет імператора Веспасіана). Один з напрямів цього виду мистецтва прагнув до максимальної зовнішньої фізіономічної схожості; інший – поєднував римську точність у зображенні рис із засобами узагальнення, в чому проявився вплив елліністичної культури. У цілому римській культурі того періоду притаманне раціональне ставлення до навколишнього світу, поєднане з умінням бачити дійсність у всій її різноманітності.

У портретах, створених у другій половині II ст. н.е., скульптори досягають глибокого психологізму в розкритті душевних почуттів людини. Образ людини в портретному мистецтві Риму знаходить нові риси у II ст. На жаль, зразків високого портретного живопису не збереглося до наших днів. Портрети виконувалися на дерев'яних дощечках, інколи на полотні в техніці темпери та воскового живопису. У пластичному мистецтві до кращих творів цієї епохи належить знаменита кінна статуя імператора Марка Аврелія (бронза, бл. 170 р.).

Мистецтво більше ніж коли виявляє інтерес до тонких відтінків стану душі. Грубі та жорстокі обличчя рельєфних портретів, що прикрашають римські саркофаги III ст. н.е., свідчать про войовничий та суворий дух римської цивілізації. За цих часів знижується художній рівень образотворчого мистецтва та монументальної архітектури.

Римляни досягли значних успіхів у розвитку наукових знань, хоч, на відміну від греків, займалися лише тими науками, які мали практичне значення. Досягнення античної медицини звів у єдину систему *Клавдій Гален* (131 – бл. 201) – лікар, природознавець, автор майже 400 праць з анатомії та фізіології людини, терапії, фармакології, гігієни. Його дослідження мали великий вплив на розвиток європейської медицини доби Відродження і Нового часу.

Прикладом енциклопедичності, узагальнення та систематизації набутих знань є “Природнича історія” державного діяча та письменника *Плінія Старшого* (бл. 62–бл. 113), у якій викладено питання астрономії, фізики, географії, антропології, зоології, ботаніки, медицини, фармакології, мінералогії, мистецтва тощо.

Однією із складових частин римської культури були різноманітні видовища, які повинні були відволікати громадян від проблем суспільного життя та негараздів. “Хліба та видовищ!” – це гасло стає головним стрижнем римського буття. Так, Цезар у 46 р. до н.е. наказав вирити на Марсовому полі штучне озеро, на якому організував битву сірійського і єгипетського флотів, у якій брали участь 2000 веслярів та 1000 матросів. У цирках влаштовували криваві гладіаторські бої та цькування хижаків полонених та перших християн.

Загальна риса інтелектуального життя перших століть імперії – значний інтерес до філософії. Найбільше праць з етики, що стала переважаючим напрямом вивчення, створив *Луцій Анней Сенека* (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.), що

належав до стоїків і користувався популярністю серед представників римської знаті. У II ст. н.е. як ідеолог стоїчної філософії виступав імператор *Марк Аврелій*, який свого часу записав: “Час людського життя – мить, його сутність – одвічна плинність, відчуття – невиразне, будова всього тіла – тлінна, душа – нестала, доля – утаємничена, слава – непевна.”

Серед нижчих верств суспільства популярними були мандрівні філософи – кініки, які часто виступали з гостро критичними висловлюваннями щодо представників панівного класу. У III ст. н. е. виникла остання філософська концепція античного світу – неоплатонізм, творцем якої був філософ-ідеаліст, містик *Плотін*. Філософія часів імперії була своєрідним підсумком античної філософії, вона підготувала ґрунт для середньовічної схоластики.

Кризові явища в розвитку Римської імперії спонукали до пошуку нових генераторів культурного розвитку. Сполучення елементів різних світоглядних систем у пошуках єдиного ідеологічного підґрунтя не мали успіху, адже знайти його в рамках філософії виявилось неможливим. Тому ідеологічні акценти все більше зміщуються від філософії до релігії. Період імперії був часом надзвичайного поширення різноманітних співіснуючих сектантських вчень, містичних культів, переважно східного походження. Значно посилилась тенденція до встановлення єдиного божества замість пантеону богів: на єдину, загальну для всієї імперії релігію з єдиним богом – Спасителем поклали надію як на засіб збереження імперії. Такою релігією мало стати християнство, яке вже протягом кількох століть існувало як опозиція до існуючих духовних цінностей, а тому переслідувалось державою, вело боротьбу з іншими релігійними та філософськими течіями. У 313 р. едикт імператора Костянтина офіційно заборонив переслідування християн і визнав свободу віросповідання в Римській імперії, що фактично означало перетворення християнської субкультури на пануючу релігійно-ідеологічну доктрину.

У 395 р. відбувся остаточний розподіл Римської імперії на Західну і Східну з центрами у Римі та Константинополі. Західна Римська імперія у 476 р. припинила своє існування. Так відійшла в небуття стара імперія, але стала надбанням історії антична культурна спадщина. Однак “римський міф” в інтерпретації Тіта Лівія виявив надзвичайну живучість. Де в чому схожий на “американську мрію”, він по-сучасному виразно показує, як завдяки доблесті, патріотизму, мужності, дисциплінованості та волелюбству громадян маленьке провінційне містечко можна перетворити на світового владика.

4. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського та античного світів

У I тис. до н.е. в українському Причорномор'ї та в Криму з'явилися народи іраномовної групи, які не мали своєї писемності, але засобами образотворчого мистецтва здійснили відчутний вплив на подальший культурний розвиток українських земель. До таких народів належать киммерійці, скіфи, сармати.

Першим народом, ім'я якого зберегла історія на теренах України, були *кіммерійці*. Вони з'являються в українських степах наприкінці бронзового віку (2800–1200 рр. до н.е.). За кіммерійської доби в Україні у вжиток входить залізо, яке витісняє бронзу (залізний вік в Україні датується XII ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Спостерігається подальше вдосконалення засобів виробництва. Постають численні городища, окопані ровами й обнесені валами.

У художній творчості кіммерійців слід вирізняти два головні компоненти: декоративно-прикладне мистецтво та кам'яне різьбярство. Перше репрезентоване художнім литвом з бронзи та коштовних металів, косторізним мистецтвом та різьбярством, друге – монументальною скульптурою. Найтиповішими елементами орнаменту є одинарні та концентричні кола, різноманітні спіралі, фігури ромбічних обрисів тощо.

Яскравою ілюстрацією неповторного кіммерійського мистецтва є золотий фалар з кургану Висока Могила на Запоріжжі та окуття піхв кинджала з кургану біля Білоградця в Болгарській Добруджі, куди доходили кіммерійські кіннотники. Орнаментально окуття піхв поділено на три зони: верхню, середню та нижню. Композиційна суворість орнаменту компенсується розкутістю плавних форм нижньої та святковою ажурністю верхньої частини. Можливо, що цей витвір кіммерійського золотарства демонструє символічне зіставлення різних частин макрокосмосу: упорядкованої і зваженої в елементах Землі та хаотичної розкутості стихій підземного й небесного світів.

Особливої популярності набув орнаментальний мотив, що передає чотирипроменевий знак із вписаним у нього колом. У свою чергу кругла платівка, на яку він звичайно наноситься, сама утворює навколо нього зовнішнє коло. Цей знак набув такого великого поширення на різноманітних предметах, що може вважатися справжньою кіммерійською емблемою, яка, мабуть, символізує солярну ідею, найчастіше пов'язану з предметами спорядження коня – достеменно відомої зооморфної іпостасі Сонця в міфологічних уявленнях усіх народів.

Культура кіммерійців у VII ст. до н.е. була інтегрована в культуру *скіфів*. Зіставляючи відомості античних авторів, можна помітити, що принципових розбіжностей між кіммерійцями та скіфами не було. Збігаються і ареали розселення, господарства та особливостей суспільного ладу кіммерійців і скіфів. Ще в кіммерійський період склалися основні риси скіфського господарського устрою, на які вказує Геродот. Отже, завойовники-скіфи злилися з місцевим населенням, яке в основному залишалось на старих місцях. Воно сприйняло скіфську мову і побутові особливості скіфів.

У скіфів збереглися риси попередників. Схожі (але не однакові), наприклад, форми і орнамент кераміки, скіфський обряд поховання тощо. І хоч досі ми мало знаємо про кіммерійську матеріальну культуру, можна припустити, що вона була подібною до скіфської, особливо на ранній стадії, в момент їх злиття.

Поява однорідної скіфської культури по всьому степу відбулася в VII ст. до н.е. Розквіт віку заліза не тільки збігся із встановленням там господарства

скіфів, а й став однією з головних причин змін у культурі місцевості та тієї, що прийшла.

Укріплені поселення з'явилися у скіфів відносно пізно, на межі VI і V ст. до н.е., коли достатнього розвитку набули промисли й торгівля. Кам'янське городище біля Нікополя займає велику площу 12 кв. км. За багатолітні дослідження встановлено, що тут була столиця скіфів. Городище проіснувало до II ст. до н.е. На його території повсюди трапляються залишки металургійного виробництва. Це поселення було центром металургійного виробництва степової Скіфії і забезпечувало значну її частину залізними виробами. Мають місце й інші види виробництва: різьблення по кістці, гончарство, ткацтво. Але рівня ремесла досягла лише металургія.

Скіфська *космогонія* (система уявлень про Всесвіт) становила частину індоіранської. Їй притаманні уявлення про впорядкований Всесвіт, що має форму квадрата, відмежованого на півдні океаном, а на півночі – Ріпейськими горами (можливо, так античні автори називали Іранські гори), що сягали небес. За горами, біля північного моря, знаходилась “обитель блаженних”. Простір у такій структурі отримує неоднозначну характеристику: північна сторона виступає як носій позитивних якостей. Доступ до неї ускладнений шляхом, що пролягає через області, де живуть одноокі мешканці, які стрижуть золотих грифонів. Модель Всесвіту мала й інші просторові характеристики: в горизонтальній площині чотири сторони Всесвіту чатували божества – “охоронці світу”.

Такою чотиричасною моделлю Всесвіту, мабуть, було бронзове культове навершя з урочища Лиса Гора на околиці Дніпропетровська. Воно відтворює Світове древо з чотирма гілками, на яких розміщені тварини, а також хижі птахи, що тримають у дзьобах ланцюжки з астрально-небесними символами. Стовбур дерева зливається з фігурою бога – творця, громовика. Композиція відповідає уявленням індоарійської міфології про Світове древо в центрі сакралізованого чотирикутного світу, з яким пов'язаний великий комплекс шаманських уявлень та обрядів.

Скіфська міфологія була частиною міфології іранського світу. Відомі міфи про походження пантеону божеств. Греки ототожнювали ці божества зі своїми: Табіті – з Гестією, Папая – із Зевсом, Апі – з Геєю, Гойтосира – з Аполлоном, Аргімпасу – з Афродітою, Тагимасада – з Посейдоном.

У скіфській міфології одним з головних сюжетів є космогонічний міф, який існував у двох варіантах і відображував дві різні традиції: одна належала царським скіфам, які прийшли в Північне Причорномор'я зі сходу, а інша – іранцям, які мешкали тут раніше, можливо, кіммерійцям. В одній із записаних Геродотом легенд про походження скіфів сказано, що скіфи начебто пішли від Геракла і змієногої богині. За цією легендою Геракл шукав корів, потім коней. Ці дії вважають відтворенням уявлень народу скотарів. За іншою легендою того самого автора, на березі Борисфена (Дніпра) від скіфських богів Папая і Апі – доньки Борисфена – народився перший скіф – Таргітай. Він мав трьох

синів: Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Імена трьох братів у другій частині мають один загальний елемент – “цар, володар” (іран.), а в першій – корені слів, які за значенням тлумачаться відповідно, як “гора”, “глибочина”, “сонце”. Отже, міф моделює тричасну за вертикаллю структуру світу, що включає верхній світ (небо, сонце), нижній світ (земну і водну глибочину) та гори як середній ланцюг, що пов’язує два інші. Може бути й інше пояснення міфа як тричасної соціально-політичної структури скіфського суспільства, представленої трьома царями або трьома головними жерцями чи трьома головними скіфськими племенами тощо.

Таргітай дав братам золоті плуг, ярмо, сокиру і чашу, що впали з неба. Підійшов до золота старший – воно загорілося, середульший – те саме, лише молодий зумів узяти ті речі і тому став царем над скіфами. Мотив цього міфа має на меті обґрунтувати політичне панування одного із скіфських племен або довести непорушність соціальної ієрархії скіфського суспільства, що була близькою до іранських народів. Сокира символізує воїнів, чаша як жертвний інструмент – жерців, а плуг і ярмо – землеробів і скотарів.

Вважають, що ця легенда виникла в землеробських скіфських племен, до яких належать скіфи-землероби, що мешкали по Південному Бугу. Скіфи виробляли зерно на вивезення в грецькі міста. На скіфських поселеннях знаходять землеробські знаряддя, зокрема серпи, проте орні знаряддя надзвичайно рідкісні. Вірогідно, всі вони були дерев’яними і металевих частин не мали.

Культура скіфів носила воєнізований характер. За описами Геродота, вони поклонялися мечу, який називався акінак, встромляли його в купу хмизу, проводили біля нього ритуальні дії і приносили йому жертву. Акінак нам добре відомий: залізний, короткий, гострий. Стародавні скіфські стріли пласкі, часто з шипом на втулці, тобто мали спеціальну трубку, куди вставляли дерев’яну частину стріли.

Скіфська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга, хоч у сусідніх зі скіфами грецьких колоніях круг широко застосовувався. Скіфський посуд плоскодонний і різноманітний за формою. Значного поширення набули скіфські бронзові казани висотою до метра, що мали довгу й тонку ніжку та дві вертикальні ручки.

Скіфське мистецтво добре відоме в основному завдяки предметам з поховань – скіфських курганів – культових пам’яток VII–III ст. до н.е. У південній Право- і Лівобережній Україні знайдено величезні кургани, де ховали скіфських царів. Це кургани Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила, Солоха, Гайманова Могила, Братолюбівський курган, могильники скіфів на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині, в районі Дніпрових порогів та в інших місцях.

Скіфи ховали мертвих у ямах або катакомбах, під курганними насипами. У царських курганах скіфів знаходять золотий посуд, художні вироби із золота, коштовну зброю. Обряд поховання скіфських царів описав Геродот. Коли цар

помирав, його тіло протягом тривалого часу возили скіфськими шляхами, і скіфи повинні були всіляко виявляти свою жалобу з приводу смерті володаря. Потім тіло царя привозили в район Герри, який, як вважають археологи, знаходився поблизу Дніпровських порогів, клали його в могильну яму разом з його вбитою дружиною, убитими слугами й кіньми і насипали величезний курган.

Найдавніші скіфські кургани датуються VI ст. до н.е. Вони містять речі ассирійського та урартського походження, привезені з походів у Малу Азію. До архаїчних курганів належить Мельгунівський у Кіровограді. У ньому знайдено залізний меч у золотих піхвах, на якому зображені крилаті леви, що стріляють з луків, та крилаті бики з людськими обличчями. Такі зображення типові для ассирійського мистецтва. З VI–V ст. до н.е. речі зі скіфських курганів відбивають зв'язки з греками. Безперечно, що деякі витончені художні вироби зроблені греками. Найбільш відомі кургани відносять до IV ст. до н.е.

Курган Чортмлик розташований біля Нікополя. Висота його земляного насипу разом з кам'яним цоколем становить 20 м. Курган пограбовано ще в давнину, проте грабіжники не помітили золотої обкладинки футляра від лука, на якому зображено сцени із життя Ахілла. Жіноче поховання не було пограбоване. Поряд із золотими прикрасами тут знайдено прекрасну срібну вазу із зображеннями рослин і птахів, а в її верхній частині – скіфів, що приборкують коней. Скіфи бородаті, в ковпаках, підперезані, в довгих штанах. Зображення виконані в традиціях грецького мистецтва. У сусідній камері знаходилось поховання зброєносця, при ньому дорога зброя і золоті прикраси. Біля входу в одну з камер лежав кістяк іншого слуги. Усього знайдено в кургані 6 кістяків слуг і 11 кістяків коней.

Скіфи вели активне військово-політичне життя в Закавказзі та на території Передньої Азії. Знайомство з давньосхідними цивілізаціями спонукало їх засобами художньої мови втілювати в образотворчому мистецтві космогонічні уявлення та релігійно-міфологічні концепції створення світу. Художня спадщина скіфів представлена декоративно-прикладним мистецтвом, кам'яною монументалістикою та скіфо-еллінською торевтикою.

Скіфська художня творчість, спираючись на давньосхідні традиції, створила свою неповторну символічно-знакову систему образів, яскраво представлених в особливій течії декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема, найпопулярнішими стали зображення різних тварин, що послугувало основою створення самобутнього і неповторного *скіфського звіриного стилю*, відомого на великій території – від Північного Причорномор'я до Середньої Азії й Сибіру.

Для цього мистецтва характерно зображення тварин чи їх символів-міток: ратиць трав'яного чи гострого ікла або пазура хижака, ока птаха тощо. Як правило, тварини показані в певних позах, з перебільшено помітними лапами, очима, кігтями, рогами, вухами тощо. Копитні (олень, козел) зображувалися з підігнутими ногами, хижаки – згорнуті клубком. Фігури цих тварин мали охороняти їх володарів від бід. Але стиль був не тільки сакральним, а й

декоративним. Ці мотиви використовувались для оздоблення військової зброї, кінської зброї, ритуальних посудин.

Деякі вчені вважають, що в основі звіриного стилю лежать магичні уявлення скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звіру: прудкість, сила, влучність. Інші ж схильні вбачати зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ. Інколи звіриний стиль розглядають як символічно-знакову систему, що втілювала загальні уявлення про світобудову. Цілком імовірно, що окремі образи звіриного стилю, які сягають тотемістичних уявлень, були пристосовані до умов ієрархічно-станового суспільства. Поширена думка дослідників щодо тотемістичного значення образу оленя, від якого й походить етнонім "скіфи".

Вироби в звіриному стилі робили з кістки, рога, бронзи, срібла, золота, заліза. Технологія їх виготовлення також була різноманітною: литво за восковою моделлю, штампування, гравірування, кування, різьблення кістки. Загалом скіфські майстри володіли всіма тонкощами ювелірної справи. *Бестіарій* (зображення тваринних образів та анімалістичних сюжетів) не був сталим. Якщо олень та хижаки котячої породи – традиційні сюжети скіфського звіриного стилю, то зображення коня, цапа, лося, грифона характерні лише для певних етапів скіфської історії.

Взаємозв'язок еллінської та скіфської культур яскраво виявився в елліно-скіфському мистецтві. У цьому процесі однаковою мірою були зацікавлені скіфи, які отримували втілення своїх ідеологічних концепцій, та греки, що забезпечували ринок збуту для своєї продукції. На відміну від суто грецького мистецтва з його монументальною скульптурою, живописом, мозаїкою, вазописом, скіфи надавали більшої уваги рельєфному оздобленню костюму, кінської вузди, воїнського обладунку, посуду, ритуальних речей.

Починаючи з IV ст. до н.е., еллінські майстри, пристосовуючись до смаків скіфської знаті, почали виготовляти на замовлення речі, спеціально призначені для збуту в скіфському середовищі. Різноманітні предмети, виготовлені в еллінських центрах, за своєю стилістикою належить до античної художньої культури з її характерними рисами і досягненнями: динамізмом, пластичністю, достовірністю, реалістичністю в зображенні рухів людського і звіриного тіла. Однак за змістом більшість зображень на цих предметах пов'язані зі скіфськими космогонічними та ідеологічними концепціями. Так, на кубку з кургану Куль-Оба представлені сцени міфа про трьох синів скіфського першопредка: два старших брати зображені в той момент, коли вони заліковують рани, отримані внаслідок невдалого натягування тятиви батькового лука.

Неперевершеним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили (Дніпропетровська область) (іл. 27). Вона масивна, її вага 1 кг, діаметр – понад 30 см. На ній розміщено зображення трьома ярусами, розділеними товстими витими золотими джгутами. На нижньому ярусі символічно-образно показано уявлення скіфів про потойбічний світ.

Панування хаосу і сил смерті передано боротьбою тварин. У центрі – три сцени, де зображено коня і грифонів, які напали на нього; лева й леопарда, що нападають на оленя і на кабана; собаку, що женеться за зайцем, а на кінці композиції – коників.

Верхній ярус – світ людей, “космос”, що протистоїть хаосу. Середній ярус із чудового сплетіння рослинного орнаменту символізує Світове древо, що поєднує два несхожих світи. У центральній частині верхнього фризу представлено ритуальне дійство – шиття одягу з овчини (золоте руно). Цьому ритуалу багато стародавніх народів приписували магічну здатність забезпечити багатство, зокрема приплід тварин.

Отже, мистецтво скіфського періоду пропонує свій спосіб осмислення світу і є досить універсальним для культури, яка базується на міфологічному мисленні. Не маючи раніше зображувального еквіваленту, вона позичила його в сусідів, але трансформувала у своєрідну міфологічно-мистецьку систему.

У II ст. до н.е. скіфи були витіснені *сарматами* в Крим та на смугу західного узбережжя Північного Причорномор'я.

Сарматам, що жили між Доном та Уралом, античні автори приділяють велику увагу. За Геродотом, вони говорили зіпсованою скіфською мовою, тобто, як і скіфи, були іраномовними. Сарматська культура була подібна до скіфської, але так і не перевершила останню. Схожість відчувається і в міфології, однак з тією відмінністю, що в сарматів верховним божеством вважали, можливо, богиню родючості Астарту, пов'язану з культом Сонця й коня. Сармати, як і скіфи, в мистецтві розвинули звіриний стиль з властивими їм особливостями.

Сарматська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга. Існувало ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзолivarне виробництва, але рівня ремесел вони ще не досягли. Бронзові казани на високій ніжці були і в сарматів. Культура сарматських племен, які мешкали в II ст. до н.е. – IV ст. н.е. на території сучасної України, – невід'ємна складова стародавньої культури нашої Батьківщини. Яскрава та самобутня сарматська культура існувала не ізольовано. Вона була тісно пов'язана з культурою місцевих племен.

Зброя сарматів відрізняється від скіфської. Їхні мечі довгі, пристосовані для рубання з коня – сармати були переважно кінними воїнами. Про одяг сарматів та їх зовнішній вигляд можна судити за боспорськими надгробками і зображеннями в розписних пантікапейських склепах. Знатний сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи і плащ, який на плечі застібувався фібулою.

Скіфи й сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури. Завдяки їхній близькості до античної цивілізації в письмових джерелах залишилось багато відомостей про духовне життя цих народів. У скіфів та сарматів збереглася основна частина рис поховального обряду, які утворилися ще в епоху бронзи: два призначення поховального обряду (одне – для знаті, друге – для простолюду), астральна й космічна символіка, яка забезпечувала перенесення душ на небо, антропоморфні скульптури тощо.

Останнім часом зроблено висновок щодо ритуального характеру пограбувань курганів скіфів і сарматів ще на стадії їх добудови, оскільки предмети, забрані з могил, вважалися священними.

Очевидно, найважливіше значення духовної культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, між давньою й сучасністю, зберігши частину рис ранньозалізного віку.

VIII – кінець VI ст. до н.е. – це період Великої грецької колонізації. Одним з її напрямів було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н.Кравченко, І.Черняков) вважають, що “колонізація” не дуже вдалий термін, оскільки він не зовсім точно відображує суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. Доцільніше, на їхню думку, називати це явище “переселенням”.

Велика грецька колонізація, або “переселення”, суттєво вплинула на весь світовий розвиток. Якщо в XI–IX ст. до н.е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на величезній території Середземноморського узбережжя від Піренейського півострова аж до Єгипту та Сирії і побудували свої міста на берегах Чорного й Азовського морів.

Серед грецьких міст-держав найбільш відомі: Ольвія – її залишки знаходяться біля с. Парутине на південь від міста Миколаїв, Херсонес – на околиці сучасного Севастополя, Пантікапей – сучасна Керч, Кафа – сучасна Феодосія в Криму, Фанагорія – на Таманському півострові, Танаїс – на Дону, Керкінгіда – сучасна Євпаторія. Найбільшим з цих рабовласницьких держав було Боспорське царство з центром у Пантікапеї, що виникло в V ст. до н.е. на Керченському й Таманському півостровах. Гербовий знак цього царства нагадує тризуб.

За своє багатівікове існування античні держави, засновані греками, досягли значного розвитку в державотворенні та зовнішній політиці, економіці й торгівлі, культурі, мистецтві й побуті. Населення грецьких міст-полісів не тільки зберігало засади й традиції метрополії, а й позитивно впливало на сусідні племена – скіфів, таврів, мешканців лісостепу, сарматів тощо. Внаслідок взаємодії еллінів та місцевих племен відбувався культурний поступ та взаємозбагачення народів, які населяли територію України.

Історія античних культурних осередків у Північному Причорномор'ї починається з другої половини VII ст. до н.е. і завершується 70-ми роками IV ст. н.е. Починаючи з I ст. до н.е., античні міста підпадають під вплив Риму, ведуть боротьбу із сарматами, готами, гуннами та іншими кочовими племенами. Якщо більшість античних міст у IV ст. н.е. занепадає, то в Херсонесі та Пантікапеї життя продовжувалося і в середні віки.

Духовна культура, мистецтво і релігія античних міст-полісів Північного Причорномор'я відповідали традиціям античних полісів Греції. Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був *політеїзм* – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища й сили природи. До їх Пантеону входили Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра,

її дочка Персефона, Діоніс, Кібела та інші боги. З часом до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. Ряд основних божеств у тих і інших мали аналогічні функції. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшанованішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни називає Ареєм.

Віра в силу божеств і поклоніння їм, відправлення певних обрядів у взаємозв'язку з їх культурами, а також різними віруваннями, в яких особливе значення надавалося поховальному ритуалу, становило невід'ємну складову життя кожної людини. Із “Теогонії” Гесіода видно, що в античних містах-полісах знали близько 33 тис. різних божеств і демонів. Однак у кожному місті об'єктів їх поклоніння було значно менше. І завжди існувало кілька божеств, які займали панівне становище в тому чи іншому місці і поселенні. Так, у ряді місцевостей Північно-Західного Причорномор'я першорядне значення мав культ Ахілла, на азійській частині Боспору – Афродіти Апатури, в Херсонесі – Артеміди Партенос, в Ольвії – Аполлона Іетроса.

У культі Аполлона Іетроса з Ольвії відбулося синкретичне злиття різноманітних функцій грецького бога сонячного світла, покровителя муз і віщуна Аполлона з рисами дружельюбного стрільця, переможця різних труднощів і небезпек, спасителя і захисника від хвороб і нещастя, патрона й засновника перших полісів, розповсюджувача знань. В Ольвії і Пантікапеї існували храми, присвячені цьому богу. У Пантікапеї, зокрема в храмі Аполлона Іетроса жерцями виступали представники царських родів. Храм карбував монети із зображенням Аполлона і відіграв значну роль у політичному й культурному житті Боспорської держави.

Патронесою Херсонеса виступала Артеміда Партенос, яка теж виконувала універсальні функції. Вона була покровителькою не тільки всієї держави, а й мореплавства, рибальства, землеробства. Її образ слугував за емблему для монет до самого кінця випуску (60-ті роки III ст. н.е.). Храм мав жерців, які займалися богослужінням, організацією свят і відправлення обрядів.

В ідеологічних уявленнях населення держав Північного Причорномор'я поряд із збереженням грецьких культів з'являлися культу синкретичних божеств, притаманних східним релігійним системам. Зокрема, в Пантікапеї зростає шанування головного бога, в основі якого лежать культ Зевса, а також елементи фракійського культу Сабазія та, можливо, й сарматського кінного бога. Отже, поява в Боспорі в перші століття нашої ери культу єдиного бога характерна для пізньоантичного суспільства в період його розкладу і свідчить про поступовий перехід до монотеїзму. Тому не випадково, що ще на початку IV ст. н.е. в Боспорі існує християнська община. Представник цієї общини – боспорський єпископ Кадм – у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському Соборі.

Північно-причорноморський світ, незважаючи на близьке сусідство з різноманітними варварськими племенами, знаходячись на периферії античної культури, в цілому зміг зберегти в собі більшість того, що назавжди втратили греки через їх бажання пошуків нового. Протягом віків релігія і

культури як складова частина суспільно-культурного життя та основи моралі залишалися найважливішим елементом ідеології населення античних держав-полісів.

Античні держави Північного Причорномор'я приділяли чималу увагу вихованню та освіті. Упродовж усієї історії їх існування пріоритетною тут була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. Оскільки більшість міст, крім Херсонеса, засновувалися іонійськими еллінами, в них переважав іонійський діалект. У Херсонесі розмовляли на дорійському. Разом з тим відносини античних міст-полісів з місцевими племенами і Римською імперією створили умови для збагачення рідної мови. Особливо цей словниковий запас поповнився в перші століття нової ери скіфськими, сарматськими, римськими словами, топонімами, етнонімами, іменами тощо.

Численні епіграфічні джерела засвідчують, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати. До нашого часу дійшло багато пам'яток офіційної *лапідарної* (від лат. lapidarius – *кам'яний, камінний літопис*) епіграфіки – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо. Судячи з великої кількості графіті на уламках посуду, стилів (кістяних паличок для писання та інших пам'яток), можна зробити висновок, що писемність і освіта були найбільш важливими сторонами культурного життя населення цього регіону.

Діти вільних громадян одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Відомо, наприклад, що досить задовільну освіту здобув син представника нижчих верств суспільства (вільновідпущеника) Біон Борисфеніт (III ст. до н.е.), згодом відомий філософ. Гімнасії давали ґрунтовнішу освіту, ніж початкові школи. Там вивчали риторику, філософію, геометрію, географію тощо. Залишки такої гімнасії, збудованої в IV – на початку III ст. до н.е., знайдено в Ольвії. Найзаможніші громадяни давали нащадкам вищу освіту, яку можна було отримати в Афінах, Александрії тощо.

Великого значення в грецькому суспільстві надавали також фізичному вихованню. У нарисах тих часів згадується багато різних видів спорту, з яких проводилися змагання (біг, метання диску, списа та м'яча, гімнастика, кулачні бої, плавання, кінні змагання, стрільба з лука). Наприклад, з ольвійського напису IV ст. до н.е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). У Північному Причорномор'ї є знахідки панафінейських амфор, якими нагороджувалися переможці спортивних змагань в Аттиці (Афіни). Юнаки з Північного Причорномор'я рано включалися в суспільно-політичне і військове життя.

Політика, релігія, міфологія, освіта були тісно поєднані з раціональним теоретичним мисленням та літературною творчістю. В античних державах Північного Причорномор'я набули слави вчені – історики, філософи, хроністи. Можна говорити також і про розвиток медицини.

Інтерес до історії й філософії не затухав протягом усього розвитку античних держав. У своїх натурфілософських поглядах вчені того часу поєднували логічну аргументацію, абстрактно-математичне мислення з художньо-

інтуїтивним осягненням світу як космосу. До відомих учених належить історик Сіріск, який жив у II ст. до н.е. в Херсонесі і описав історію свого міста. Він був увінчаний золотим вінком і на його честь видано почесний декрет. На цей час припадає життя вже згаданого ольвіополіта філософа Біона Борисфеніта та боспорянина філософа Смікра. Він уславився справедливістю. Як і Сократ, викладав своє вчення на перехрестях доріг, де завжди скупчувалося найбільше людей. Відомим філософом був і Сфер Боспорський, який досяг великих успіхів у науках, жив при царських дворах у Спарті та Єгипті. Сфер написав близько 40 праць на різні теми: “Про світ”, “Про основи”, “Про атоми і образи”, “Про царську владу”, “Посібник з діалектики” тощо.

Населення Північного Причорномор'я надавало великого значення розвитку медичних знань. Безліч медичних інструментів з бронзи, срібла, кістки (пінцети, гачки, зонди, голки, ложечки) знайдено при розкопках міст і некрополів регіону. Їх малювали також на надмогильних стелах лікарів.

Місцеві лікарі вмieli лікувати рани, опіки, різні хвороби, робити хірургічні операції. Наприклад, в Ольвії відкрито залишки аптеки, де в мініатюрних керамічних посудинах готувалися різні ліки і парфуми. Були відомі спеціальні лікувальні заклади, де проводилося зцілення за допомогою сну і, можливо, гіпнозу. На Боспорі відкрито святилища грецьким божествам у місцях знаходження лікувальних грязей.

Уже в період колонізації північно-причорноморські греки добре знали епос Гомера й архаїчну лірику. Однак про місцевих поетів залишилося дуже мало свідчень. Якщо аналізувати їхню літературну спадщину, то необхідно виділити віршовані почесно-вотивні метричні епіграми, епітафії, а також ділову прозу. Почесно-вотивні епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуй на честь того чи іншого божества або героя. Так, у перші століття нової ери ольвійські поети писали епіграми на честь своїх обожнених героїв, зокрема Ахілла. У Борисфені, наприклад, знайдено мармурову плиту (II ст. н.е.) з восьмирядковим гімном на честь Ахілла.

У літературних пам'ятках античних держав найбільше збереглося ділової прози. Тут перше місце посідають декрети й постанови, закони, присяги, договори з іншими державами, накази, листи, складені переважно за грецькою формою. Найбільше таких декретів знайдено в Ольвії. З літературної точки зору найбільший інтерес становлять унікальні елліністичні декрети на честь Протогена і Діофанта, присяга херсонеситів, деякі оригінальні ольвійські декрети II ст. н.е. У них простежуються характер і манера індивідуальної творчості, вміння розповісти про значні історичні події й дати пояснення тим чи іншим діям.

У Північному Причорномор'ї було досить поширеним листування. Через відсутність і дорожнечу пергаменту й папірусу використовували черепки та свинцеві пластини. Такі листи знайдено на Березані, в Ольвії і Керкінітіді (VI-V ст. до н.е.).

В античних державах архітектурна традиція існувала практично ціле тисячоліття і особливо знайшла свій вияв у ранньосередньовічних містах Криму¹. Надбанням античного будівництва стала розробка прямокутного планування міст. Житлові будинки об'єднувалися в квартали, вулиці перетинались під прямим кутом, дороги мостили дрібним каменем, а вздовж доріг прокладали водостоки. Однією з найважливіших особливостей містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення – стої, портики храмів. Створювали й декоративні прикраси суто функціональних споруд – міські брами, водорозбірні фонтани тощо.

Міста оточували фортечними мурами та вежами. У них формували майдани чіткої квартальної структури, зводили споруди адміністративного та громадського призначення – гімнасії, театри, будинки різних магістратур тощо. У цілому для значних міст була типовою тричленна топографічна схема розташування: верхнє місто, нижнє біля гавані та схили, що з'єднували їх. Однак верхнє місто могло не мати акрополя. Саме такими були Ольвія та Херсонес. На противагу їм у Пантікапеї та Мірмекії були добре укріплені акрополі з двірцевими укріпленнями будівлями на узвишшях.

У V–IV ст. до н. е. набуває поширення будівництво культових споруд, зокрема храмів та олтарів. В античних містах-державих та найбільш визначних святилищах цього регіону існувало не менше як півтора-два десятки храмів. Серед них слід назвати залишки двох із них – Аполлона Дельфінія в Ольвії (V ст. до н.е.) та храм у Пантікапеї (друга половина V–IV ст. до н.е.). Храм Пантікапеї мав шість колон, довжина головного фасаду становила 20 м, площа – 800–1000 кв. м. Храм, з двоскатним дахом з черепиці, був збудований на пагорбі (тепер – гора Митрадат) на багатоступеневому цоколі, таким чином він панував над навколишньою місцевістю.

Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних споруд – склепів. Найвизначніші пам'ятки цього типу відкрито в Боспорі. Тут уже в IV ст. до н. е. зводили такі величні споруди, як склепи Царського і Золотого курганів, багато склепів з фресковими розписами стін. Найяскравішими пам'ятками цього напрямку є розписи склепів (III ст. до н.е.) першого кургану Васюринської гори.

Особливе місце серед боспорських розписних склепів належить склепу Деметри в Пантікапеї (I ст. н.е.). Він став першим з боспорських розписних склепів, які вдалося повністю оглянути і дослідити. Розписи виконані в стилі фрески. Крім статуї самої Деметри, знайдено зображення фігур Гермеса, німфи

¹ Саме в Криму архітектурні та інші пам'ятки цієї доби трапляються буквально на кожному кроці. Кримська земля – суцільний культурний шар, наповнений як залишками архітектурних споруд, так і рештками давніх статуй, амфор, монет, черепиці, глиняного посуду тощо. Наприклад, зараз керченське зібрання лапідарію нараховує більше двох тисяч одиниць і є одним з найбільш представницьких і відомих у світі.

Каліпсо, Плутона. Серед інших зображень – птахи, коні, квіти, гірлянди з листків, різні орнаменти.

Велику мистецьку та пізнавальну цінність становлять надмогильні пам'ятники – стели. Спочатку вони являли собою рівні мармурові або вапнякові плити, увінчані карнизом або фронтоном, на яких були тільки написи. А з III ст. до н.е. на стелах зустрічаються рельєфи із зображеннями небіжчиків, іноді їх родичів, різні сцени з життя померлих. Так, цікавими є боспорські стели IV–III ст. до н.е., в розписах яких переважають античні художні традиції.

Пластичне мистецтво також відіграло важливу роль у житті північно-причорноморських держав. Скульптури прикрашали храми, палаци і житло, їх встановлювали на могилах. Спочатку багато скульптур були привізні – першокласні копії творів таких видатних давньогрецьких скульпторів, як Пракситель і Скопас. Зокрема, в Ольвії знайдено постамент статуї з підписом Праксителя.

Основним матеріалом для скульптур був привезений мармур, місцевий вапняк. Трапляються статуї, виконані з різних матеріалів. Скульптуру завжди фарбували. Розписували брови, очі, губи, волосся і одяг. Фарбу брали воскову і мінеральну. Але вона, як правило, була нестійка. Найбільшою стійкістю, на думку вчених, відзначалася червона фарба.

Великі за розміром статуї встановлювали як у храмах, так і просто неба, найчастіше – на культових ділянках або в спорудах культового призначення. Відомі, наприклад, великі статуї левів з Ольвії (кінець IV – початок III ст. до н.е.), статуя Діоніса з Пантікаєя (початок IV ст. до н.е.) тощо. Та до нас в основному дійшли скульптури, призначені для невеликих закритих приміщень: Діоніса з Тірітаки (кінець IV – початок III ст. до н.е.), Афродіти (III ст. до н.е.), Деметри (IV ст. до н.е.), Кібели (I ст. до н.е.), Геракла (I–II ст. н.е.) та інші з Пантікаєї.

Була поширена і анімалістична скульптура. Фігури тварин і птахів мали завжди символічне значення і були самостійними витворами. Так, орел у греків вважався царем тварин і ототожнювався з джерелом світла, родючості і безсмертя; лев – символ мужності; бик – одна з постатей Зевса-громовержця.

Мистецько-естетичне начало відіграло значну роль у духовному світогляді населення північно-причорноморських міст. Якщо за художнім рівнем виконання вони і поступалися мистецтву великих культурних центрів Еллади, то в ідейному продовжували грецькі традиції звеличення людини. Провідне місце в розвитку образотворчого мистецтва належало живопису. Пов'язаний з архітектурою, він найчастіше був декоративним.

Найбільша кількість пам'яток живопису збереглася в боспорських склепах перших століть нової ери. Склепи еліти розписували яскравими фарбами, повторюючи фрески житлових будинків. Звичайно розпис стін виконували фрескою по штукатурці, не менш поширеним було й нанесення акварельних або воскових фарб безпосередньо на чисту поверхню кам'яної плити. У Північному Причорномор'ї не відоме ім'я жодного художника.

У живопису простежуються два основних напрями: сакральний і наївно-реалістичний. Крім образів божеств, художники тих часів зображували вершника та обожнюваних небіжчиків (розпис склепу, I ст. н.е., Пантікапей), а також тварин, птахів, дерева, кущі тощо. Хоч художній рівень таких картин невисокий, а стиль живопису носить умовний характер, проте й він цінний для нас тим, що розкриває різнобічне життя, заняття, побут населення античних держав у різні періоди. Майстри використовували найпростіші, знані ними художні засоби – силует і контур, фас і профіль, червонувату, білу, зелену, чорну фарби. З часом у розписах відтворюється рухливість фігур, з'являється драматизм зображення. Живопис стає декоративним, переважають квітковий та інкрустаційний стилі.

Серед численних сюжетів боспорського живопису перших століть нової ери особливу увагу привертає зображення майстерні живописця на внутрішніх стінках кам'яного саркофага з Пантікапея, в якому, певно, був похований сам художник. Художника зображено в процесі роботи. Він сидить перед мольбертом, тримаючи в правій руці металевий стрижень, на коліні – розкритий ящик з фарбами. Портрети в круглих і квадратних рамках розвішані по стінах. Це поки що єдине в Північному Причорномор'ї свідчення про існування станкового портретного живопису.

У всіх творах живопису застосовувалися лише стилізовані пейзажні мотиви. Пейзаж мислився як окреме схематизоване дерево або гілка, листочок, рідше – квітка. Лінія горизонту, сонце, місяць, зорі в жодній картині не показані. Очевидно, це пояснювалося тим, що на них зображували потойбічне життя.

Визначну роль у повсякденному й святковому житті греків відігравав театр. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспора. Серед знахідок, що підтверджують любов греків до театральних вистав, слід назвати численні статуетки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. Театральні вистави в Ольвії ставилися вже в першій половині V ст. до н.е. Згадки про театр вміщені в декількох ольвійських декретах.

Розкопано частково лише театр Херсонеса, який проіснував з кінця III ст. до н.е. до VI ст. н.е. Цей театр уміщував близько трьох тисяч глядачів. Напис перших століть, знайдений біля театру, свідчить про проведення в Херсонесі літературно-музичних змагань, до яких входили трагедія, комедія, сатирична драма.

На превеликий жаль, імена акторів майже невідомі. Як і в інших полісах, тут ставили твори уславлених грецьких драматургів і місцевих авторів. Але найбільшою популярністю користувалися п'єси, дія яких відбувалася на північних берегах. З них збереглася лише одна – трагедія Евріпіда "Іфігенія в Тавриді". Ми знаємо за назвами також "Скіфів" Софокла та "Скіфів і таврів" Антифана. Про існування місцевих драматургів згадується в херсонеському написі вже римського часу, де серед учасників музичних змагань названі комедіографи.

Театральна традиція, пронесена крізь віки, втілилась у Міжнародний фестиваль античної драми “Боспорські агони”, що пройшов в Керчі 1999 р. Назва фестивалю нагадує давню Елладу, її великі культурні надбання були створені в ім’я “агону” – чесного змагання громадян у різних сферах суспільного життя, в тому числі в галузі художнього і театального мистецтва.

Великого значення в грецькому суспільстві надавалося музиці. Вона звучала під час усіх більш-менш значних моментів життя людини. З дитячих років еллін не лише слухав музику й співи, а й сам навчався грати на лірі й флейті, тому що це входило до шкільної програми. Сольний і хоровий спів був обов’язковим під час багатьох релігійних свят, пісня звучала у весільному обряді, вдома, у колі друзів. У Північному Причорномор’ї набули поширення ліра (карбувалася на ольвійських та пантікапейських монетах), кіфара, арфа, аулос (флейта), орган, сурма, труба. Орган відомий лише з однієї боспорської фрески I ст. н.е. На ній зображено ансамбль музикантів, що рідко траплялося в античному мистецтві: тріо з двох флейт і ручного органа.

На багатьох різних грецьких святах відбувалися музичні агони. Під час підготовки до них з музикантами займалися спеціальні вчителі, чиї імена збереглися в списках учасників змагань. Серед них були й вихідці з Північного Причорномор’я, наприклад, боспорянин Ісія в III ст. до н.е. готував музикантів до свята у Дельфах.

Високого рівня в грецьких полісах досягли художні ремесла. Ткацтво, виробництво художньої кераміки, склоробне, деревообробне, косторізне, шкіряне виробництва, грошова і військова справа оточували північно-причорноморського громадянина у його повсякденному житті.

У Пантікапеї відкрито зняряддя праці ювелірів – глиняні тиглі та чашки для виплавлення золота. Північнопричорноморські ювеліри виготовляли справжні шедеври: золоті діадеми, прикрашені в центрі геракловим вузлом (Херсонес і Артюхівський курган), золоті намиста з різноманітними підвісками V–IV ст. до н.е. (Пантікапей, Херсонес), срібні браслети кінця V ст. до н.е. із кінцями у вигляді лев’ячих голівок (Пантікапей).

Багатство виробів різних ремесел в античних державах Північного Причорномор’я не має аналогів у побуті інших народів Східної Європи. Рівень розвитку художніх ремесел справив значний вплив на сусідні племена й народи, що населяли територію України. Експорт різноманітних виробів становив суттєву частку в торгівлі античних держав із сусідами. Найвагоміші прогресивні досягнення в художніх ремеслах, грошовій і військовій справах отримали подальший розвиток у пізніші часи.

Тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор’ї безслідно не минула. Спочатку чужі для навколишнього середовища античні міста і поселення в ході свого розвитку стали органічною складовою всього північнопричорноморського світу. Завдяки постійній взаємодії античних міст із місцевими племенами, їх взаємовпливу утворився своєрідний варіант античної культури.

Прогресивна роль античних держав-полісів полягала насамперед у тому, що вони вплинули на прискорення економічного, політичного, культурного розвитку місцевих племен. Шляхом тісних контактів з античними містами місцеве населення було втягнуте в постійні взаємовідносини з найпередовішою на той час античною культурою. Цей процес торкнувся скіфо-сарматських та зарубинецьких племен, багатоетнічної черняхівської культури. Багато речей античного походження (амфори, червонолаковий і скляний посуд, прикраси тощо) знайдено під час розкопок поселень предків слов'ян. Модифіковані під впливом візантійської культури античні традиції дійшли і до Київської Русі.

5. Світове значення античної культури

Протягом історичного розвитку стародавній Греція і Рим, при всій різноманітності суспільних відносин та державного устрою в кожній із цих країн, створили багатющу, велику і неповторну культурну спадщину. В історії світової культури вона визначається як антична, греко-римська культура. Культури Греції та Риму – це дві взаємопов'язані, хоч і не тотожні частини одного цілого.

Роль античної спадщини в розвитку європейської культури неможливо переоцінити. Недаремно античну культуру називають колыскою європейської цивілізації. Після періоду середньовічного небуття значної частини античних цінностей вона немов чарівний птах фенікс оживає в переосмисленому вигляді у творах митців Відродження. На основі античної традиції в європейській практиці утверджується гуманістичний світогляд, цінності земного буття, ідеал досконалої гармонійної людини. Саме поєднання гуманізму, допитливості, раціоналізму з мистецькою довершеністю робить культуру античного світу одним з провідних духовних надбань людства.

Антична спадщина і традиції, їх гуманістичний зміст становили основу передусім культури і мистецтва Візантії та Близького Сходу. Так, в епоху еллінізму в Олександрії склався просвітницький центр, у якому пере-хрещувалися шляхи грецької і давньосхідної культурних традицій, розвивалися природничі і гуманітарні науки, філософські школи, розквітало високе мистецтво.

Грецька культура сприймалася в наступні століття як неповторний феномен, історичне чудо. Вона створила таку силу-силенну понять і термінів (у політиці, науці, мистецтві), що дослідник Якоб Бурхарт мав підстави скати: “Ми бачимо очима греків і розмовляємо зворотами їхньої мови”. Саме в Стародавній Греції склалися і утвердились такі фундаментальні соціально-політичні поняття, як громадянська свобода і громадянський обов'язок, людяність, гармонійність розвитку особистості, усвідомлення співвідношення особистого і суспільного.

Грецьке мистецтво і культура – пам'ятки архітектури, скульптури, живопису, література, філософія, театр, музика, художні ремесла – стали

невід'ємною частиною світосприйняття і життєдіяльності світового соціуму. Ось чому античне мистецтво є для нас класикою. Воно вічне, не підвладне часові, тому що втілює загальнолюдські цінності. І є людина, яка здатна сприймати прекрасне.

Античність, її культура і мистецтво – вічне, невичерпне джерело ідей, думок, художніх відкриттів. З нього людство в усі часи черпало натхнення до творіння прекрасного. Без цієї невмирущої спадщини неможливо уявити шляхи соціального і духовного прогресу людства, його майбутнє.

6. Запитання для самоконтролю знань

1. У чому полягає роль полісної структури в розвитку культури Стародавньої Греції?
2. Розкрийте форми втілення діонісійського та апеллонійського начал у грецькій культурі.
3. Назвіть пануючий вид давньогрецького мистецтва, поясніть причини його домінування.
4. З чим пов'язана притягальна сила давньогрецької міфології?
5. Що саме забезпечило швидке культурне зростання Римської держави?
6. Чи можна говорити про самотність римської культури? Чим це підтвердити?
7. Назвіть принципові відмінності між грецькою та римською культурами?
8. Поясніть, якими обставинами (потребами) духовного розвитку була зумовлена поява основних шкіл у римській філософії.
9. Якою уявляли скіфи модель світу і суспільства?
10. У чому полягають особливості скіфського “звіриного стилю”?
11. Як зображення на скіфській пекторалі розкривають звичаї, вірування й побут скіфів?
12. Назвіть найбільші центри давньогрецької культури на сучасній території України, які були органічною складовою загальнолюдської цивілізації?
13. Схарактеризуйте античну спадщину на території України, по-слуговуючись різними типами культурно-історичних джерел.
14. Уклад життя в стародавніх грецьких містах-полісах Північного Причорномор'я: звичаї, господарство, архітектура, політичний устрій та громадянський лад. Дайте стисло характеристику та порівняйте з містами-полісами у Греції – Фівами, Афінами, Спартою.

7. Література

Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закладів освіти. – К.: Літера, 2000.

Древние цивилизации /С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др.; Под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989.

Дройзен Й.Х. Історія елінізму: У 3-х т. – М.: Наука, 2001.

История и культура античного мира. – М.: Искусство, 1977.

Історія світової культури. Культурні регіони: Навч. посібник /Керівник авт.кол. Л.Т. Левчук. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997

Історія української культури: У 5-ти т. – /Історія культури давнього населення України. – Т.1. – НАН України. – Патон Б.Є. /голов. ред./. – К.: Наук. думка, 2001.

Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підруч. – К.: Либідь, 2000.

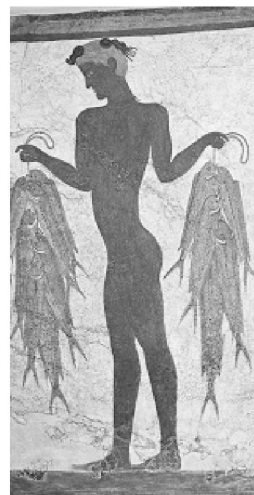
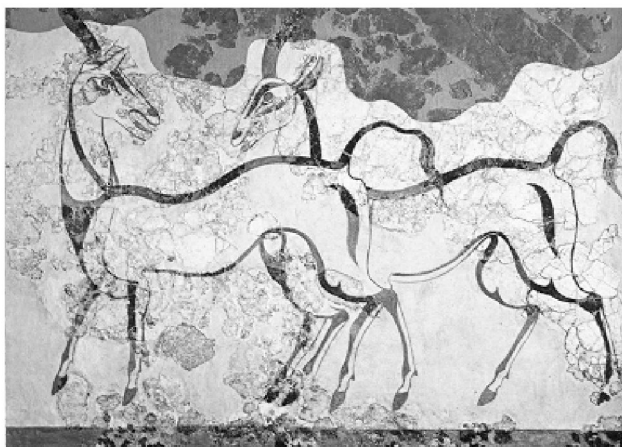
Куманецкий К. Історія культури Древней Греции и Рима. – М.: Высш. шк., 1990.

Лісовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції, Риму. – Львів, 1988.

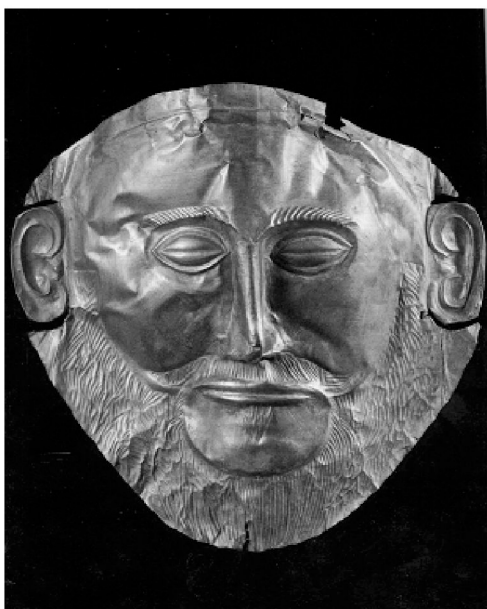
Підлісна Г. Світ античної культури. – К.: Техніка, 1997.

Поликарпов В. С. Лекции по культурологии. – М.: Гардарики, Экспертное бюро, 1997.

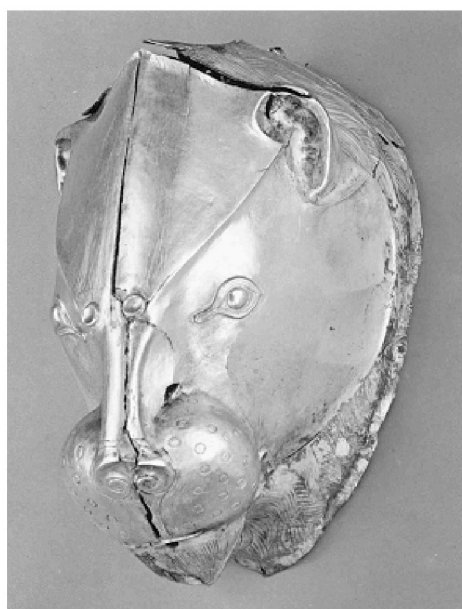
Словарь античности. – М.: Наука, 1989.

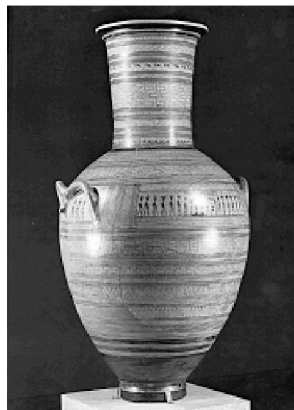
12. Фрески крито-мікенської доби з палацу на о. Тіра (бл. 1500 р. до н.е.)

13. “Маска Агамемнона” з Мікен (XVI ст. до н.е.)

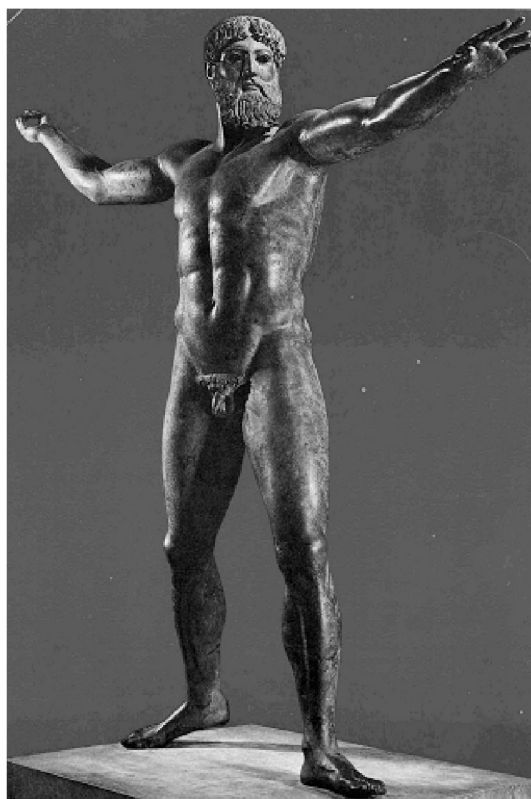
14. Маска лева з Мікен (XVI ст. до н.е.)

15. Деліонська ваза архаїчної доби (бл. VIII ст. до н.е.)

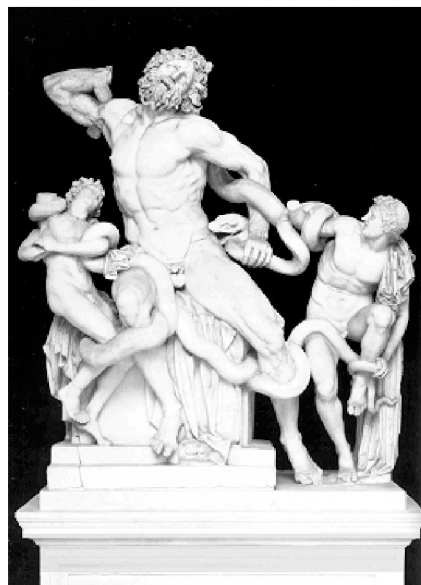
16. Голова куро́са архаїчної доби (VI ст. до н.е.)

17. Грецька скульптура доби класики (V ст. до н.е.)

18. Ніка Самофракійська
(бл. II ст. до н.е.)

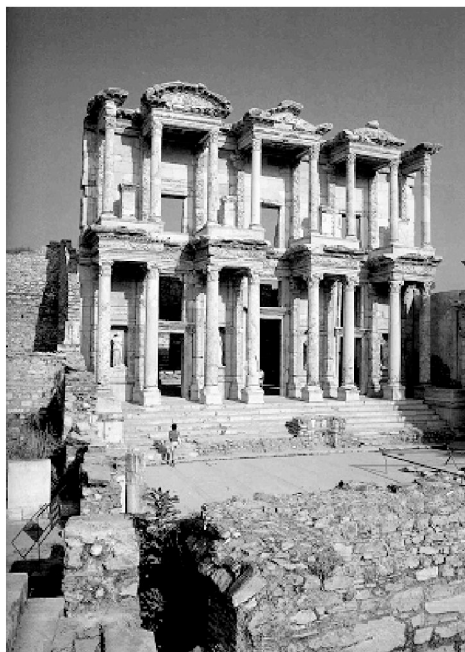
19. Агесандр, Афінодор, Полідор.
Лаокоон (I ст. до н.е.)

20. Римська тріумфальна арка
імператора Тіта (I ст. до н.е.)

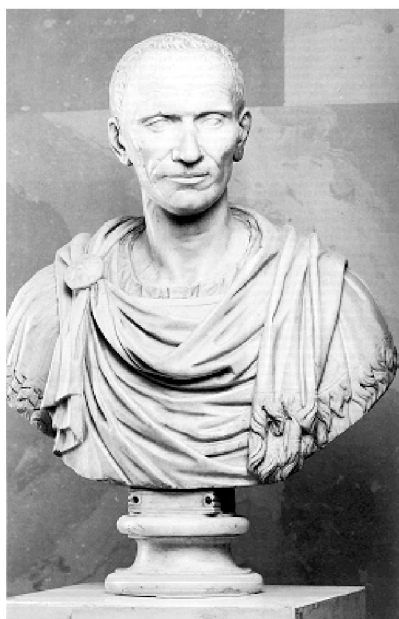
21. Капітолійська вовчиця
(етруський період римської
культури. VI ст. до н.е.)

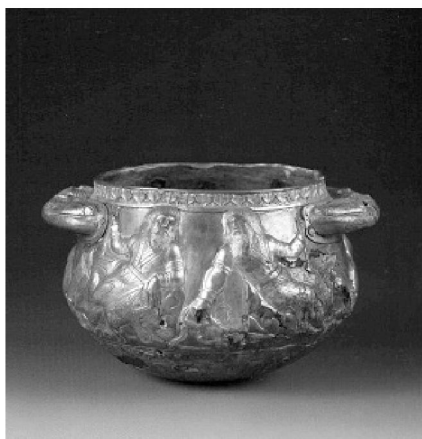
22. Фасад бібліотеки Цельса
(II ст. н.е., Туреччина)

23. Театр римського часу в Аспенді
(II ст. н.е., Туреччина)

24. Бюст Юлія Цезаря (I ст. н.е.)

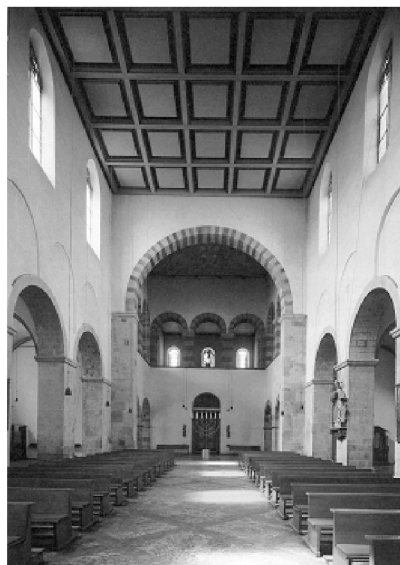
25. Скіфська ваза з кургану
Гайманова Могила

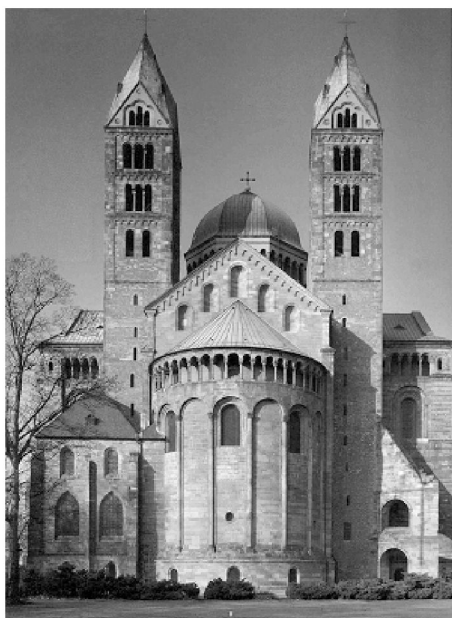
26. Гребінь з кургану
Солоха

27. Пектораль з кургану Товста Могила

28. Кельн. Церква св. Пантелеона та її інтер'єр (X ст.)

29. Романська базиліка у Шпеєрі
(Німеччина)

30. Готичний інтер'єр капели
церкви Сен-Шапель у Парижі
(XIII ст.)

ТЕМА 3**КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ: ВІЗАНТІЯ, ЄВРОПА,
СЛОВ'ЯНИ, РУСЬ**

1. Духовно-культурна спадщина Візантійської імперії.
2. Європейська культура епохи Середньовіччя.
3. Культура та дохристиянські вірування давніх слов'ян.
4. Культура Київської Русі.
5. Запитання для самоконтролю знань.
6. Література.
7. Ілюстрації.

1. Духовно-культурна спадщина Візантійської імперії

Середньовіччя – окремий закономірний культурно-історичний період розвитку людства, час, коли закладався фундамент європейської цивілізації. “Середніми віками” назвали його гуманісти кінця XV ст. Культура європейського Середньовіччя охоплює майже тисячоліття від падіння Римської імперії до Нового часу (V–XV ст.). Умовно культуру європейського Середньовіччя можна поділити на культуру Візантії та культуру Західної Європи.

Візантія – це перша християнська імперія (330–1453 рр.), коли імператор *св. Костянтин* переніс у 330 р. столицю своєї імперії з Риму на береги Босфору в невелике грецьке місто Візантій. З часом колишня назва міста стала назвою нової держави. Візантія – країна церков та монастирів, семи Вселенських соборів, найавторитетніших учителів церкви, батьківщини християнської містики. Вона відома як наставниця слов'янського світу, оплот християнства, берегиня культури від варварства.

Своєрідність візантійської культури полягає в тому, що вона розвивалася на перехресті декількох цивілізацій – пізноантичної, східної та новонародженої середньовічної. До її творення прилучилися поліетнічні народи, що проживали на території імперії: сирійці, фракійці, вірмени, грузини, іудеї, греки, римляни тощо. Грецька мова стала державною мовою Візантії з кінця VI–VII ст., витіснивши з державно-адміністративних сфер латину. Грецька культура становила основу візантійської культури. Власні глибокі традиції тут об'єднувалися з терпимістю до культури інших народів, які емігрували в імперію¹. Візантійська культура завжди користувалася творчим набутком інших народів.

Провідна тенденція візантійської культури – це її цілісність. У ній неможливо простежити динамічну зміну епох, що відрізняються одна від іншої. Усе візантійське тисячоліття необхідно розглядати як одну велику епоху історії культури, що не може не вражати своєю єдністю й поєднанням християнських та світських елементів у культурі.

¹ Еміграція варварів у північно-східну частину Візантії – суттєва риса, яка розділяла стародавні часи від Середньовіччя.

Специфічною рисою візантійської культури є досить високий рівень розвитку дипломатії і військового мистецтва, що зумовлювалось необхідністю відбивати нескінченні набіги зовнішніх ворогів та різними засобами долати кризові явища в суспільстві. У 1453 р. Константинополь захопили турки-османи. Це був кінець візантійської держави, але не кінець тисячолітньої візантійської культури. Ця велика спадщина сублімувалася в національні культури багатьох народів, у тому числі й українського.

Формування ранньовізантійської культури відбувалося в умовах гострої боротьби християнського віровчення з філософськими, етичними, естетичними та природознавчими поглядами пізньоантичного світу. Перші століття існування Візантії були важливим етапом становлення світогляду візантійського суспільства, що спирався на традиції язичницького еллінізму, а також на християнство. У Візантії не було глибокого розриву між античністю і Середньовіччям, характерного для Заходу. Візантійська культура увібрала всі знання Стародавнього світу і стала берегинею античної спадщини, творчо впорядкувавши її християнським духом.

Візантійська культура – це культура переважно християнська. Сутність і сила християнського Середньовіччя полягала в тому, що саме життя не було відділене від релігії. Православ'я було головним і визначальним фактором цілісності держави. Збереження його чистоти – священна мета всієї візантійської культури. Вірність церкві – найвища цінність для візантійця.

Основу візантійської культури становили дві потуги у своїй єдності – імператорська влада і християнська православна віра. У Візантії, на відміну від Західної Європи, зберігся культ імператора з необмеженою владою та централізоване управління, а православна церква Візантії розглядалась як складова держави, підпорядкована “самодержавству”.

Однак візантійському ідеалу завжди була властива прихильність до розчарування в усьому земному. На відміну від римлян, візантійці розуміли християнство в основному як боговідвертість, як шлях до врятування особи та її духовної довершеності в Христі. Якщо для Західної середньовічної християнської культури були властиві глибоке емоційне напруження, навіть екзальтація, то для православної культурної традиції характерною була філософська розсудливість, глибока віра в добро і світле життя. Душі віруючих завжди зверталися до божого світу, вірили в обов'язкову перемогу добра, а зло завжди терпіло поразку.

Візантійська освіта, наука, мистецтво також мали церковно-релігійний характер. Богослов'я було центральним предметом літературної творчості. По всій імперії відбувалися богословські диспути про основи культури, що мали на меті висловити християнські істини мовою філософії. У поєднанні ідей раннього християнства з неоплатонізмом парадоксально переплелися античні риторичні форми з новим ідейним змістом, розумінням буття як блага, що дає своєрідне виправдання космосу, а внаслідок – світу і людини.

Християнські богослови, письменники, проповідники все частіше використовують простоту і пластичність філософської прози, філігранні методи неоплатонічної діалектики, логіку Арістотеля, античну риторику. Тому візантійська християнська література досягає високого ступеня витонченості, поєднуючи форму з глибоким змістом.

Особливо необхідно звернути увагу на діяльність випускника Константинопольського університету *Патріарха Фотія* (бл. 810 чи бл. 820–890), талановитого прихильника Арістотеля. Головний твір Фотія “Міріобіблон” (безліч книжок), або “Світобібліон”, – перша середньовічна енциклопедична праця, що складається з анотацій церковних і світських (історичних, географічних, медичних) творів грецьких та візантійських авторів. Її важливість полягає в тому, що вона зберегла праці, які до нас не дійшли.

У період злету культури Візантії (середина IX ст.) – видатний вчений *Лев Математик* очолив університет у Константинополі, відомий як Магнаврська школа. До його навчальної програми входили математика, механіка, геометрія, астрономія, філософія, граматики. Учнями Лева були численні видатні діячі науки й культури, серед яких – майбутній “апостол слов’ян” Кирило-Костянтин.

У цей період у суспільстві з’явилося нове покоління освічених людей, які мали глибокі знання з теології, філософії, географії, етнографії, знали на іноземних мовах і були готові нести візантійську культуру по всьому світу, в тому числі й своїм північним сусідам – слов’янам. Саме завдяки цим людям християнство активно проникало в правлячу верхівку слов’ян.

Честь винаходу слов’янського алфавіту належить вихованцям Лева Математика – братам Кирилу-Костянтину та Мефодію, всебічно підготовленим для такої місії. У їх рідному місті Фесалоніках (сучасне місто Салоніки) слов’янською мовою розмовляла половина населення. Мефодій певний час був губернатором однієї із слов’янських земель, потім – настоятелем монастиря на горі Олімп. Костянтин викладав філософію в патріаршій школі. Брати брали участь у дипломатичній місії до Хозарського каганату. Перебуваючи в Криму, вони натрапили на “руські” рукописи, написані слов’янською мовою. За рекомендацією патріарха Фотія, імператор Михаїл III (842–867) доручив солунським братам упорядкувати слов’янський алфавіт. Створену Костянтином абетку назвали *глаголицею*. Але вона була занадто складною, і пізніше його учні на основі грецького письма розробили нову абетку – *кирилицю*.

Духовне життя візантійського суспільства відзначалося драматичним напруженням у всіх сферах знання, в літературі, мистецтві. Художня творчість усе більше відзначалася відвертістю та емоційністю, народною наївністю і цілісністю сприйняття світу, різкими моральними оцінками, несподіваним об’єднанням містицизму з життєвим побутовим колоритом і діловим практицизмом.

Візантійські імператори велику увагу звертали на необхідність проведення важливих реформ у сфері права, суспільних відносин і церковної політики.

Візантійське право починає свій самостійний розвиток за часів імператора Юстиніана в середині VI ст. (“Кодекс Юстиніана”). Пізніше видано законодавчі збірники “Еклоги”, “Земельні закони” та підручник “Прохирон”. Головні ідеї цих праць – зміцнення центральної влади і захист інтересів військової та феодалної знаті як опори династії. Згадані твори були поширені і на Русі. А взагалі сильний вплив візантійського права помітний в усіх договорах Русі з Візантією, почасти в “Руській Правді” та в церковних княжих статутах.

Значного поширення та популярності набули історичні твори – історія і хронографія. Про це свідчить вихід у світ історичної енциклопедії за ініціативою імператора Костянтина VII Багрянородного (X ст.). Сам він написав дуже цікаві твори про управління імперією, воєнний та адміністративний поділ держави та про Церемоніал візантійського двору.

Видатний візантійський енциклопедист *Михайло Пселл* (1018 – після 1096/1097) – ініціатор створення константинопольської вищої школи (1045) та її професор, прибічник Платона. Вчений створив цікаву хронографію подій 976–1077 рр., яка є для нас надзвичайно важливою.

Серед істориків особливо знайомими були Іван Малала – автор “Всесвітньої хроніки”, відомої на Русі з XI ст., що слугувала майже за канонічний зразок аж до XIII ст., Прокопій Кесарійський, Іван Скіліца, Іван Зонара, Костянтин Манассія – автор віршованої хроніки, Георгій Амартола (з грецької перекладається як “грішник”), хроніка якого лягла в основу вітчизняного літописання, Никифора Григора, що написав “Римську історію” в 37-ми книгах та ін. З X ст. в історії візантійської культури створюються узагальнені праці – енциклопедії з медицини, сільського господарства тощо.

У церковній поезії вирізняється видатний поет VII ст., творець гімнів (кондаків та тропарів) *Роман Солодкоспівець*, твори якого в перекладах відомі й досі в православній церкві. Особливо необхідно звернути увагу на визначного поета і філософа *Івана Дамаскіна*, який спробував узгодити грецьку філософію з християнством, засновника християнської гомілетики (теорія проповідництва) *Івана Золотоуста*, захисника та реформатора монастирського життя *Феодора Студита*. Ф. Студит, зокрема, обстоював ідею незалежності монастирського життя від держави та його ізоляцію від навколишнього світу. Перший такий монастир заснував сам Ф. Студит у Константинополі, а пізніше за його взірцем облаштовувались монастирі в Київській Русі.

У світській поезії VII ст. вирізняються письменники *Павло Сіленціарій* та *Георгій Пісіда* (панегірики, поема “Гексамерон”), у XI ст. – *Христофор Мітиленський* та *Іван Євхейтський*. В XI–XII ст. у візантійському суспільстві відбулося велике пожвавлення всього літературного руху. Однак уся ця література в основному була чужа й незрозуміла народові, оскільки літературна мова віддалилася від живої народної. Спроби Р. Солодкоспівця, К. Багрянородного та інших діячів наблизити літературу до живої мови не мали успіху. Але народна стихія все ж таки пробивалася в літературі в різних творах, що були дуже поширені між широкими верствами населення. До цієї

літератури належали поширений в XI ст. роман про Варлаама й Йоасафа, а також вірші, балади, епіграми, пародії, еротичні пісні XIV–XV ст.

Мистецтво Візантії в цілому має ортодоксально-християнський характер. Єдиний художній стиль надихає все візантійське тисячоліття. У візантійському мистецтві об'єднані в єдину художню систему витончений спіритуалізм і видовищна пишність.

Особливих успіхів досягло воно в архітектурі, будівництві, класичним зразком якого є *Константинопольська Свята Софія* (Премудрість Божа). Це храм-чудо візантійського мистецтва, побудований у VI ст. малоазійськими зодчими *Анфимієм й Ісідором*. В основі будівництва храму лежить ідея блискучого поєднання двох основних конструктивних систем – базилікової й купольно-центричної. При цьому особливою заслугою візантійських майстрів була конструкція велетенських бань, побудованих з чотирикутною основою храму за допомогою вигнутих, сферичних трикутників, званих вітрилами. Протягом віків люди з різних куточків Землі захоплюються візантійським чудом – Константинопольською Софією.

Необхідно відзначити і такий суттєвий момент як злет світської архітектури і образотворчого мистецтва у Візантії. Так, у Константинополі за планами палаців Багдада збудовано палац Вріас. Його, як і інші палаци, оточували парки з фонтанами, екзотичними квітами й деревами. Отже, в архітектурі розвивалась світська палацова та паркова культура. Крім того, в Константинополі, Нікеї та інших містах будувалися міські стіни, суспільні й приватні забудови.

Головними формами візантійського образотворчого мистецтва були монументальний храмовий (мозаїка, фреска) та станковий живопис – ікона, книжкова мініатюра. Найдавніші візантійські мозаїки і храми краще, ніж на візантійській території, збереглися на ґрунті Італії – в храмах та усипальницях Равени (V–VII ст.) й собору св. Марка у Венеції.

Особливе місце в образотворчому мистецтві належить візантійській іконі. Було створено ряд видатних іконографічних типів, умовних у рисунку й суворих, але глибоко одухотворених у виразі обличчя, формально пристосованих до декорації стін візантійських храмів. Тематика цих шедеврів спиралася на Біблію й на християнську символіку, але одне й друге було оживлене й захоплене впливами азіатського сходу. Вплив останнього особливо помітний у візантійській орнаментіці.

Пам'ятки візантійського музичного мистецтва майже цілком обмежуються релігійними зразками. У стародавньому візантійському богослужінні музика найчастіше звучала у вигляді співів. Виконувалися псалми, гімни, подібні до пісень, алілуйні співи. Найстаріший запис візантійських літургійних співів, що дійшов до нас, належить до IV ст. Візантійська церковна музика справила великий вплив на розвиток релігійних співів латинської церкви і лягла в основу східнослов'янської, зокрема української, церковної музики.

Отже, історична роль візантійського мистецтва, що в свій час репрезентувало мистецьку культуру світу, надзвичайно велика. Її значення – в

розвитку цивілізації не тільки близьких сусідів (України, Росії, Вірменії, Грузії). Культура Західної Європи, Близького Сходу, Північної Африки бере свій початок також у візантійській культурі. В історії світової культури Візантія відкрила еру Європейського Середньовіччя. Протягом багатьох століть вона була наймогутнішою країною християнського світу, центром різнопланової, неповторної видатної цивілізації.

2. Європейська культура епохи Середньовіччя

Культура Середньовіччя отримала часом неадекватну, але досить оригінальну оцінку в творах науковців, літераторів, політичних діячів. Так, ренесансні гуманісти, діячі Просвітництва та літературно-філософської думки ХІХ ст. вважали Середньовіччя втіленням величі католицизму та примату сліпої віри над розумом, розквіту монархій та станових привілеїв, влади грубої сили й дикості. Натомість романтики (німецькі, англійські, російські, українські вчені, письменники, поети) ідеалізували Середньовіччя як часи Рицарів і Прекрасних Дам. Але найголовнішим надбанням цього часу стало творення нових націй, їхніх індивідуальних мов та культур, що сягали своїм корінням у тогочасну мову міжнародного спілкування – латину.

Найхарактерніших рис середньовічна культура набула з Х ст. У цей період у суспільстві створюється розвинута соціальна структура: розвиваються міста, а разом з ними – ремесла, торгівля, школи і університети, мистецтво в усіх основних його видах. У культурі Середньовіччя можна виділити релігійно-церковну, світську і народну субкультури.

У період раннього західноєвропейського Середньовіччя культура перебувала під впливом католицької церкви, що відігравала, крім релігійної, ще й політичну, соціальну, військову, господарську і, зрозуміло, культурологічну роль, претендуючи на зверхність над світською владою. До рук церкви потрапила й система освіти.

Основою західноєвропейського середньовічного світогляду було християнство, що визначило основну рису його світогляду та філософії – *теоцентризм*. Тобто будь-яка проблема Середньовіччя, в тому числі й проблема людини, розглядалася в контексті ідеї Бога та виводилася з неї. Звідси випливає істотна складова тодішнього світогляду – *теодіцея*.

Теодіцея (від франц. *theodicee* – *виправдання Бога*; від грец. *Theos* – *Бог* та *dike* – *справедливість*) – загальний напрям релігійно-філософських доктрин, які намагалися узгодити ідею всемогутнього, благого Бога з наявністю світового зла, виправдати Бога як творця усього сущого всупереч існуванню темних сил.

Згідно з середньовічною християнською доктриною людська особистість формується за образом і подобою Абсолютної Особистості – Бога. Тому пізнання людиною Бога як шлях до спасіння відбувається через їхнє спілкування – молитву, сповідь та покаєння. Ранньохристиянський

світогляд заклав основу, згідно з якою праця стала розглядатися як обов'язкова риса “нової людини”.

Особливе місце серед засновників християнського світогляду належить гіпонському єпископу з Північної Африки *Августину Блаженному* (354–430). Він був ревним теоретиком Божого вибору “обраних”, ідеї двох протилежних один одному “градів” – Божого і людського. Свою головну працю Августин назвав “Сповідь” (“Про Град Божий”). Цей трактат, що визначив настрої не лише всього Середньовіччя, а й нового часу, був настільною книгою освіченої інтелігентної людини протягом тривалого часу.

Створений Августиним образ світу, цілісного й досконалого результату божественного творчого акту, не викликав заперечень майже тисячу років. Тільки в XIII ст. Фома Аквінський зробив у ньому певні зміни відповідно до тодішнього стану християнської філософської думки. Ідеї св. Августина в наступні століття надихали багатьох діячів європейської і світової культур, серед яких – Данте Аліґ'єрі, Ф. Петрарка, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой.

Основи середньовічної *схоластики* (від грец. *scholastikos* – *шкільний, вчений*) та нові критерії інтелектуального життя європейського Середньовіччя заклав *Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій* (бл. 480 – бл. 525). Особливе місце в творчості Боеція належить твору “Про втіху філософією”, в якому була викладено його філософську систему. Філософські погляди Боеція в цілому характеризуються еклектичністю, вони увібрали в себе вчення Платона, Арістотеля, неоплатонізму й стоїцизму. Боецій намагався виправдати християнські догмати розумом. Завдяки його зусиллям антична духовна спадщина, переосмислена і введена в систему цінностей християнського світогляду, була збережена й загалом без перекручень пристосована до потреб суспільства в нових історичних умовах.

Різномібною і глибокою за змістом була літературна спадщина Северина Боеція. Він створив навчальні посібники й коментарі з арифметики, геометрії, музики тощо. Надзвичайну увагу філософ приділив розбудові системи середньовічної освіти. Оскільки мовою культури стала латина, він дбав про створення латиномовних підручників з різних галузей знань – арифметики, геометрії, астрономії, музики. Підручники самого Боеція і створені за часів його життя іншими авторами використовувалися для навчання протягом усього Середньовіччя. Ще у XVIII ст. у студентів Оксфорда його праця “Настанови до музики” була настільною книгою.

Боецій окреслив коло проблем і понять середньовічної логіки, серед яких центральне місце належить *універсаліям* (загальним поняттям). Для філософії ця проблема стала каменем спотикання, мірилом істинності, а також критерієм ідеологічної оцінки. Адже залежно від трактування проблеми універсалій людину в цей період могли зарахувати до єретиків, з якими церква нещадно боролася.

Яскравим представником середньовічного християнського світогляду був *Флавій Магн Аврелій Кассіодор* (бл. 490 – бл. 585). Знання грецької та

римської античної культур, заняття божественними і світськими науками, прекрасне римське виховання сприяли формуванню особистості Кассіодора як найпродуктивнішого вченого і письменника Середньовіччя. Серед його творів особливе місце посідають “Варії”. Їх називають першою енциклопедією Середньовіччя, що вміщала відомості про історичне, політичне, державне, економічне, соціальне, культурне життя, військову справу, звичаї остготського суспільства.

Відійшовши від державних справ, Кассіадор повернувся до свого маєтку на півдні Італії і заснував там монастир, що відіграв важливу роль у формуванні середньовічної культури². Три елементи структури монастиря Кассіодора як осередка духовних традицій і знань стали обов’язковими для всього Середньовіччя: бібліотека як сховище книжок і рукописів; *скрипторій* як майстерня письма для розмноження й поширення рукописів (для потреб монастиря і на продаж); школа як навчальний заклад.

Уже в XIII ст. суспільству була необхідна філософія природничо-гуманістичної спрямованості, світогляд, у якому можна було б знайти картину світу і практичні рекомендації для діяльності людей. І такою філософією для країн Західної Європи став аристотелізм. Саме він приніс із собою знання в галузі ботаніки, зоології, астрономії, інших природничих наук. Уже в IX–X ст. ці знання формувалися такими середньовічними вченими, як Аль-Фарабі, Аль-Біруні, Авіценна. Проте розповсюдження їх в арабській інтерпретації загрожувало церкві, підривало основні догмати католицизму. Вчення Арістотеля з офіційною філософією католицизму поєднав видатний середньовічний філософ і теолог, чернець ордену домініканців доктор *Фома Аквінський* (1225 чи 1226–1274).

Основним принципом філософської системи Ф. Аквінського були “гармонія” віри і розуму. У своїх основних працях “Сума проти язичників” (1261–1264) і “Сума теології” (1265–1273) він проголосив бога творцем і управителем світу, вважав найвищим принципом пізнання “істини одкровення”, розглядав філософію як “служницю теології”, проголошував також примат церковної влади над світською. У 1323 р. Ф. Аквінського було канонізовано, а в 1879 р. його схоластичне вчення було проголошено єдино істинною філософією католицизму.

Провідними середньовічними філософами були також Августин Аврелій, Ансельм Кентерберійський, Франциск Асизький тощо. Вони розробляли питання естетики, її головних категорій. Так, поняття *прекрасного* для них асоціювалося передусім із Божественним походженням краси. Із образу Бога виводили також категорію *піднесеного*, що закарбоване у величній архітектурі середньовічних соборів. *Трагічне* в середньовічному світогляді й мистецтві

² Засновником чернецтва на Заході вважається Бенедикт Нурсійський, який у 529 р. заклав монастир у Монтекасіно. Цей монастир надалі став зразком для чернечих організацій Західної Європи.

уособлювалось у стражданнях Христа як елемент трагедії втіхи: “Страждаєш не ти один, а за страждання земні на тебе чекає райське блаженство”. *Комічне* в розумінні філософа М. Бахтіна пов’язане із середньовічною карнавальною культурою – народне святково-сміхове сприйняття похмурої дійсності, протистояння буденності, що породило такий своєрідний універсальний жанр, як *пародія*.

Середньовічна система освіти почала складатися наприкінці V – на початку VI ст. Як і в пізньоантичних школах, основу виховання та освіти становили *сім вільних мистецтв*, які поділялися на дві групи: *трівіум* (від лат. trivium – *три шляхи*) та *квадріум* (від лат. quadrivium – *чотири шляхи*).

До першої групи входили граматики – вміння читати, розуміти прочитане, писати; риторика – вміння виголошувати промови; діалектика – вміння вести суперечку шляхом аргументів та їх спростувань. Другу групу становили арифметика, геометрія, астрономія та музика як числові співвідношення, що лежать в основі світової гармонії. У філософській традиції Середньовіччя такий поділ започаткував Боецій, у працях якого трівіум визначається як система гуманітарних, а квадріум – природничих знань.

Перенесення освітніх традицій античності на ґрунт середньовічної Європи сприяло процесу становлення й розвитку тогочасної системи освіти. У монастирських та соборних школах IX ст., у великих містах Німеччини, Франції та Італії викладання будувалося за схемою “трівіум – квадріум”. Деякі з цих шкіл стали провідними центрами схоластичних досліджень та середньовічної культури загалом.

В XI ст. в Італії на базі Болонської юридичної школи відкрито перший університет (1088). Його діяльність сприяла відродженню норм римського права. Тут училися тисячі студентів з усіх куточків Європи. Починаючи з XII ст., університети виникають в інших країнах Європи. Перший англійський університет відкрито в Оксфорді (1167), потім – у Кембриджі (1209). Першим французьким університетом став Паризький університет (1160), що складався з чотирьох факультетів: мистецтв (загальноосвітнього), медичного, юридичного та богословського. У XIII ст. відкриваються університети в Іспанії (Саламанка), Італії (Неаполь). У XIV ст. засновано Празький, Краківський, Гейдельберзький, Кельнський та Ерфуртський університети. Наприкінці XV ст. в Західній Європі діяло 65 університетів, більшість із яких засновано із санкції римської курії. Католицька церква підтримувала вищу світську освіту.

Викладання в усіх університетах Європи велося латиною. Воно здійснювалось у формі лекцій та диспутів, у яких активну участь брали як професори, так і студенти. В університетському курсі “вільних мистецтв” головне місце належало логіці, яка з часом витіснила граматику. Математику, геометрію, астрономію, музику викладали далеко не в усіх університетах. Велике значення надавалося вивченню права як канонічного, так і римського. Середньовічна університетська наука мала назву *схоластики*, характерною рисою якої було намагання спертися на церковні авторитети, поєднати теолого-догматичні

посилки з раціоналістичними принципами та інтересом до формально-логічних проблем.

В епоху Середньовіччя свого значення набула наука, що переважно мала умоглядний характер. Лише в епоху пізнього Середньовіччя почалося вивчення природи як такої, не тільки як Божого блага, а й сукупності явищ, які можна пізнати розумом. Це дало поштовх до розвитку таких наук, як астрономія, фізика, біологія, хімія та медицина. Починаючи з XIII ст., велике поширення в Європі отримала *алхімія* (головною метою її був пошук “філософського каменя”, що перетворює метали на золото).

Заняття алхімією відповідали релігійному світогляду того часу, що включав містику, окультизм, віру в добрих і злих духів, за сприяння яких можна отримати штучні речовини. Попри ілюзорність цілей алхімії, її можна кваліфікувати як прототип хімії завдяки інтересу алхіміків до перетворення речовин та вивчення їхніх властивостей.

Широкої популярності набув *Альберт Великий* (1193–1280) чернець-домініканець, “доктор універсаліс”, який більшу частину життя присвятив заняттям з філософії, магії, астрології, алхімії. Він учився в Падуанському, Болонському та Кельнському університетах. З 1245 р. працював у Парижі. Став широко відомим лектором і часто змушений був виступати на великій міській площі, оскільки всі бажаючі його чути не вмщались у приміщеннях. Більшу частину праць Альберта становлять коментарі творів Арістотеля. Зрозумівши, що зупинити проникнення античного способу мислення в культуру Західної Європи неможливо, вчений застосував його для обґрунтування християнства. З XIV ст. учений удостоєний звання Великий.

Основи експериментального методу в науці були закладені філософом, природознавцем, професором Оксфордського університету, ченцем-францисканцем *Роджером Беконом* (бл. 1214–1292). Він працював у галузі математики, оптики, астрономії, алхімії та передбачив багато наукових винаходів.

За часів Середньовіччя накопичувалися також медичні знання. Їхній теоретичний розвиток почався в Європі з XII–XIII ст., що пов’язано передусім із діяльністю талановитого представника Салернського університету *Арнольда з Вілланови*. Його поема “Салернський кодекс здоров’я” (1305) містить багато цікавих думок щодо використання лікарських трав як медичних та косметичних засобів, раціонального харчування тощо.

Згідно з запитамі часу в цей період виникають спеціальні заклади для лікування хворих і поранених, виявляються та ізолюються інфекційні хворі. Хрестові походи, що супроводилися міграцією великих людських мас, сприяли спустошливим епідеміям і зумовили появу *карантинів* (від франц. *quarant* – *сорок*, 40-денний термін ізоляції) у Європі. Відкривалися монастирські лікарні й лазарети.

Важлива роль у духовному житті Європи в XI–XIII ст. належала літературі. Середньовічний героїчний епос репрезентований такими

літературними творами, як французька “Пісня про Роланда”, німецька “Пісня про Нібелунгів”, іспанська “Пісня про Сіда” тощо.

Саме за часів Середньовіччя остаточно складається образ Рицаря (від нім. Ritter – *воїн-вершник*; прийшло в українську мову зі старопольської та чеської мов і фіксується в польському та чеському варіантах з останньої чверті XIV ст.) як взірця, формується “рицарський кодекс честі”, що уособлював ряд неодмінних – відповідно до цінностей епохи – чеснот. Загалом рицар мав бути хоробрим воїном, вірно служити сеньйору, захищати слабких і скривджених, боротися за християнську віру, виявляти щедрість, з повагою ставитись до переможеного супротивника. З часом цей кодекс доповнився *куртуазністю* (від франц. *courtois* – *люб’язний, ввічливий*) – середньовічною концепцією кохання згідно з якою стосунки між Прекрасною Дамою і Рицарем відзначаються люб’язністю, ввічливістю, привітністю та врівноваженістю. Кодекс куртуазності та власне рицарської поведінки визначав ставлення до жінки: це таке саме служіння Прекрасній Дамі, як і своєму сеньйору. Рицар присвячує Дамі свої вірші, заради неї бере участь у військовому турнірі, оспівує її красу і добродієність.

Рицар мав бути сильним, бо інакше не зміг би носити обладунок вагою 22 кілограми. Рицар повинен безустанно дбати про славу, а слава потребує все нових випробувань. Герой роману Кретьєна де Труа “Івен, або Рицар Лева” повинен залишити відразу після вінчання дружину, бо змушений негайно вирушити в пошуках пригод і битв. Друзі пильно стежать за тим, щоб він не розбестився в неробстві і пам’ятав, чого вимагає від нього його слава. “Якщо тут війна, я тут залишусь”, – говорить Рицар в одній з балад відомого поета-пісняря Марії Французької.

Особливе явище рицарської культури – музично-поетична творчість *трубадурів, труверів, мінезингерів*. Так називалися виключно благородні рицарі, сеньйори Прованса, півночі Франції, Німеччини, які писали вірші і пісні. Центрами їх творчості були не палаци, не монастирі, не собори, а саме замки пізнього Середньовіччя.

Культурне обличчя Європи важко уявити без рицарського замку – його зовнішнього вигляду, його палацу, життя його мешканців. Рицар-поет ні в якому разі не розважав і не забавляв гостей господаря замку – для цього були артисти і *жонглери* (жонглерами в середньовічній Франції називали мандруючих комедіантів і музикантів), а також *менестрелі*. Вони обслуговували, а трубадур або мінезингер – служив своєму Королю, Прекрасній Дамі, Поезії. В цілому тематика та філософія їх поезії, лежали за межами релігійних ідей, переживань, церковного мистецтва.

Розквіт творчості провансальських трубадурів припадає на кінець XI–XII ст. – початок XIII ст. Звичайно прованська музично-поетична лірика народилася не на порожньому місці: на творчість рицарів-піснярів великий вплив мала італійська, арабська, арабсько-іспанська поезія. Більшість трубадурів, як і мінезингерів, походили з старовинних і багатих сімей і мали

високі титули. Серед родовитих трубадурів – граф Оранський (XII ст.), граф Ангулемський (XII ст.), великий феодал Гільйом IX.

Трубадури частіше за все були співаками, але самі писали лише вірші. Музику, як правило, використовували частіше за все з народних пісень. У світовій культурі зберігається дві з половиною сотні пісень, авторами яких були чотири десятки відомих трубадурів¹.

На півночі Франції і на території сучасної Бельгії рицарі поети-співаки, які виступали в замках, називалися *труверами*. Знаменитими труверами були граф Шампанський (1201–1253 рр., з 1234 р. був водночас королем Наварським), Кретьєн де Труа (XII ст.), Адам де ла Алль (XIII ст.) та ін. Серед труверів, так як і серед трубадурів, були й відомі жінки, наприклад, Марія Французька, яка жила у другій половині XII ст. при англійському дворі.

У ліриці змагатися з трубадурами трувери не могли. Однак вони прославлялися створенням віршованих куртуазних романів і драм. Творчість труверів – літературна і музична – більш професійна. Трувери були духовними особами, дипломатами, бібліотекарями, історіографами, законотворцями. Таким чином, трувери, на відміну від рицарів, були переважно замковою інтелігенцією. Зрозуміло, що вони були освіченішими за трубадурів – знали латину, іноді навіть давньоримських поетів, епічні легенди, філософію і богослов'я. Багато з них навчалися в університетах і монастирських школах.

Одночасно з труверами у Франції, Німеччині розквітає творчість *мінезингерів* – співаків величного кохання (*мінне*). Цей термін ввели вчені XVIII ст. Мінезингери з'явилися в Німеччині в XIII ст., і більша частина їх пісень також створена в XIII ст. Надзвичайно великими і знаними серед них були імператор Священної Римської імперії Генріх VI, германський король Конрад IV (XIII ст.), Крафт фон Тоггенбург, володар великих земель в Австрії і Швеції. Однак найзнаменитішими мінезингерами були вихідці з бідних рицарів: Генріх фон Морунген (поч. XIII ст.), Вольфрам фон Ешенбах (XIII ст.), легендарний Тангейзер з Баварії (XIII ст.), Готфрід Страсбурський – автор відомого роману про Тристана та Ізольду тощо. Особливий жанр мінезингерів – хрестова пісня (*Kreuzlied*), яка закликала до участі в хрестовому поході або відображала переживання хрестоносця.

Поява міст, паломництво і хрестові походи відіграли велику роль у розвитку не тільки європейської економіки і торгівлі, а й мистецтва та культури. Переважання культових будівель було пов'язано з тією виключною роллю, яку в житті суспільства відігравала церква. Під її впливом почали встановлюватися правила зображення біблійних сюжетів (канони), обов'язкові для кожного художника. Церкви та палаци оздоблювалися розписами й мозаїками, траплялися в храмах і скульптурні зображення.

Серед архітектурних споруд *уроманську* епоху (X–XII ст.) були особливо поширеними рицарський замок, монастирський ансамбль і храм. Під час

¹ Юхвидин П.А. Мировая художественная культура. – М.: Новая школа, 1996. – С. 207.

міжусобних сутичок та воєн кам'яні стіни захищали від нападів. Тому будівлі романської доби зовні були схожими на фортеці: приземкуваті, мали масивні стіни та перекриття, вузькі вікна, високі вежі.

Романське мистецтво найповніше розкрилося в архітектурі церковних будівель, їхньому живописному та скульптурному оздобленні. Романському храму притаманна сувора, велична краса, він відзначається масивністю й урочистою міццю. Споруди накривалися черепицею за типом “риб'ячої луски”, добре відомою ще римлянам. Вікна спочатку не склили, а переймали різьбленими кам'яними решітками і з метою безпеки розміщували якнайвище над землею. Романська архітектура – характерний приклад раціонального художнього мислення (іл. 28).

Кам'яне різьблення прикрашало зовнішні стіни соборів. Воно складалося з рослинного та зооморфного орнаменту, зображень казкових чудовиськ, екзотичних тварин, звірів і птахів, що сплітаються шиями або хвостами – мотив запозичений зі Сходу. Інколи вони містили експресивні фігури людей. Статуї на фризах – приземкуваті, а на стовпах та колонах мають видовжені пропорції. В них помітна важкуватість і масивність, порушення пропорцій людського тіла.

Для романського стилю характерна відсутність програми у розміщенні декоративних мотивів – геометричних, “звіриних”, біблійних. Одні пояснюють це нестабільністю світоглядної картини, двовір'ям середньовічної доби, інші вважають, що вся фантазмагорична фауна – кентаври, сфінкси, грифони, леви і гарпії не несуть жодного символічного навантаження і мають переважно декоративний характер. Інтер'єр романського храму слабо освітлений. Крім скульптур, він прикрашався мозаїкою та фресками, що не дійшли до нашого часу, за винятком оригінальних за стилем і дивовижних за експресією каталонських фресок, які згодом надихали Ель Греко та молодого П. Пікассо.

Взірцями храмової романської архітектури вважаються собор Нотр-Дам ла Гранд у Пуатьє, собори в Тулузі, Орсивалі, Велезі, Арлі (Франція), Вормсі, Майнці, Шпейєрі (Німеччина) (іл. 29), Оксфорд, Вінчестер, Норичі (Великобританія) та в інших європейських країнах. В Україні романськими рисами особливо позначена архітектура та розписи Круглої церкви с. Горяни поблизу Ужгорода. У кінці XIX ст., коли в архітектурі запанувала еkleктика, елементи романського стилю використані в деяких спорудах м. Чернівці (Центральні корпуси Чернівецького державного університету).

Було б неправильно розглядати романське мистецтво як суто західний стиль. Знавці бачили у ньому сильні азійські, в тому числі візантійські й перські впливи. Однак головну роль у формуванні середньовічного мистецтва відіграли спільні греко-кельтські витоки, норманські, слов'янські елементи. У романському мистецтві через його неоднорідність виділялися також безліч регіональних шкіл, наприклад, ломбардську, саксонську, тосканську.

У XIII–XV ст. культуру Європи значною мірою формує *готика* (від франц. *gotique* – назва германського племені *gotie*). Цей термін виник в Італії в епоху

Відродження, коли склалося уявлення, що стрільчаста арка середньовічної архітектури походить від форми гостроверхого шатра готських племен, які начебто будували його, зв'язуючи крони дерев.

Новий стиль небезпідставно називають “французькою манерою”, або “французьким мистецтвом”, у зв'язку з тим, що він започаткувався в 40-х роках XII ст. у північно-східній частині Франції. Виникнення готики пов'язано з перебудовою церкви абатства Сен-Дені за ініціативою абата Сюжера (1088–1151). Запрошені ним з “усіх частин королівства” митці та будівничі започаткували селективний процес, який привів до синтезу всіх французьких регіональних стилів, наслідком чого стала поява готики. Аналогічні тенденції простежувалися і на території сучасної Бельгії та Швейцарії, дещо пізніше – в Німеччині.

Факт народження готики вважається кульмінацією середньовічного мистецтва. Цей фантастично вишуканий стиль чотири століття панував у Європі від Північного до Середземного моря, виявившись в архітектурі, скульптурі, меблях та одязі. При всіх національних особливостях готики їй, на відміну від попереднього романського мистецтва, притаманна стилістична єдність. Готика є мистецьким виразом духовної, а саме – релігійної згуртованості народів середньовічної Європи, незважаючи на політичну боротьбу між ними та економічне протистояння. Вона концентровано виражає загальний дух Середньовіччя при всій різноманітності племінних, етнічних та регіональних особливостей, притаманних тодішній Європі. Недарма її пізній різновид зветься стилем інтернаціональної готики.

Особливістю готичної будови є *стрільчаста арка*, що відіграє не тільки декоративну, а й принципово значиму конструктивну роль. Вона полегшує кам'яні склепіння романських будов. Система арок, аркбутанів та контрфорсів творили *каркасну систему*, у якій стіна як конструктивна частина будівлі ставала ніби зайвою, перетворюючись на простінки з великими вікнами. Новий підхід давав можливість будувати споруди небаченої раніше висоти, перекидати широкі прольоти.

Каркасна система готичної архітектури дозволяла створювати високі та об'ємні інтер'єри соборів і робити величезні вікна з багатокольоровими вітражами. Спрямованість собору вгору підкреслювалася гігантськими “мережаними” баштами, високими стрільчастими арками, вікнами і *порталами* (від лат. porta – *двері, ворота*; архітектурно виділений на фасаді вхід у будівлю), численними декоративними деталями.

Заміна глухих стін величезними вікнами привела до того, що розпис стін, характерний для романських соборів, поступається місцем скульптурі та вітражу. *Вітраж* – своєрідний вид живопису, в якому зображення складається з різнокольорового, з'єданого вузькими смугами зі свинцю та, охопленого залізною арматурою, скла. Вітражі, розміщені у віконних прорізах, були такими важкими, що трималися в гнізді без закріплення. Найефектніші вітражі у Сен-Шапелі, Шартрі (Франція) (іл. 30).

Взірцями готики є собори у Франції (собор Нотр-Дам у Парижі, собори у Реймсі та Ам'єні), у Німеччині (собор у Кельні), Голландії, Італії, Іспанії, Чехії (собор св. Віта у Празі), Великобританії (Вестмінстерське абатство в Лондоні), Польщі (коścioли Діви Марії у Гданську та Кракові), в Австрії (собор св. Стефана у Відні); чудові взірці готики є у Талліні, Ризі, Вільнюсі. З численних готичних пам'яток некультового будівництва виділяються ратуша у Брюсселі, готель "Клюні" та деякі вулиці у Парижі.

Загально визнаним внеском середньовічного мистецтва у світову культуру вважається мистецтво театру. Ще наприкінці раннього Середньовіччя на площах та вулицях міст відбувалися вистави мандрівних акторів – фокусників і акробатів, танцюристів і музикантів тощо. У цих виставах бував веселий дух ярмарку, розкутого жарту. У XIII–XIV ст. з'являється новий жанр середньовічної театральної вистави – *міраклъ* (від лат. *miraculum* – *диво*), драматична інтерпретація біблійних легенд про святих та Діву Марію.

Вершиною середньовічного театру є *містерія* (від лат. *mysterium* – *таємниця*). Розквіт цього жанру припадає на пізнє Середньовіччя – приблизно XV ст. У містеріях брало участь майже все населення міста: одні – як актори (до 300 чоловік і більше), інші – як глядачі. Виставу приурочували до ярмарків, урочистих подій. Сюжети бралися з Біблії та Євангелія. Дійство тривало з ранку до вечора впродовж кількох днів. Містерія, як зразок майданного дійства, зверненого до великої аудиторії, виражала й народні, земні цінності, і систему релігійних поглядів. Ця внутрішня суперечливість жанру незабаром призвела до його занепаду, а пізніше – й до заборони церквою.

Іншим популярним видом театрального дійства були *мораліте* (від франц. *moralite* – *моральність*) – самостійні п'єси повчального характеру. Грали мораліте на відкритому просторі. На горішньому ярусі сцени розташовувалися небесні сфери, населені янголами. Алгоричні фігури, поділені на два табори, з'являлися з протилежних боків. Загальним знаменником мораліте є ідея про те, що страждання та стриманість винагороджуються на небі, а жорстокість та жадібність ведуть до пекла. Отже, у виставах майданного театру відобразилися життєлюбність середньовічної людини, її весела зухвалість і жадоба дива – віра в перемогу добра та справедливості.

Середньовіччя стало епохою розвитку численних ремесел та появи важливих винаходів. Так, з XI ст. у будівельний вжиток увійшли обпалена цегла, кахлі, черепиця. З XII ст. у Європі було освоєно нові технології оброблення металів: зварювання, термічне оброблення, кування, штампування, витягування, згинання, шліфування, карбування, а згодом, у XIII ст., – стругання, свердлування, точіння й полірування. Розвивалося виробництво скла, вітражів, дзеркал. У XII ст. з'явилися ткацький і токарний верстати, у XIV–XV – зубчасті передачі, свердлильний верстат, підйомний кран, вогнепальна зброя. Відбулися зміни і в суднобудуванні: на зміну однощогловим кораблям прийшли багатощоглові – каравели (XV ст.). У

повсякденний вжиток увійшли окуляри¹ і годинники², що стали справжніми подіями в історії Середньовіччя.

Середньовіччя відіграло важливу роль у культурному розвитку Європи. У цей період почали створюватися європейські нації і національні мови, виникали міста, разом з ними – ремесла, торгівля, створювалася багатогранна цивілізація, що сформувала обличчя сучасного європейця.

3. Культура та дохристиянські вірування давніх слов'ян

На межі III і II тис. до н.е. з індоєвропейської спільноти виділяється германо-балто-слов'янська група, що дає підстави стверджувати про початок праслов'янської історії. Протягом тривалого часу на українських землях формувалася праслов'янська культура, і в цьому процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції автохтонного етносу, з іншого, – культурні зв'язки із сусідніми народами.

Суттєві зміни в історії давніх слов'ян приходять в I тис. н.е. Це пов'язано з їхнім великими розселенням, що стало вагомим фактором у формуванні етнокультурної та політичної карти слов'янських народів на території Центральної та Східної Європи. Найяскравіше творчий геній давніх слов'ян на території України виявився в *зарубинецькій* (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та *черняхівській*³ (II–V ст. н.е.) культурах.

Слов'яни традиційно розвивали землеробство – провідну галузь господарства протягом тривалого часу. Воно було орним, але екстенсивним. Ділянки експлуатувалися до повного виснаження. Їхня родючість відновлювалася шляхом довготривалого або короткочасного перелогу – залежно від потреб господарства. Перехід до інтенсивного землекористування відбувся у VIII ст. у зв'язку з поліпшенням кліматичних умов і збільшенням наро-донаселення. Невід'ємною складовою обробітку ґрунтів, особливо в Поліссі, була підсічна система – засіб розчищення нових земель під посіви.

Прогрес у землеробстві супроводився вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалося дерев'яним ралом, а черняхівці – плужним ралом із залізним наральником і череслом. У VIII–X ст. збільшуються їхні розміри, вдосконалюється конструкція в напрямі до перевертання підрізаного пласта,

¹ Вперше лінзу як пристрій для корекції зору почали застосовувати у XIII ст. Скляний майстер С. Арматі з Флоренції в 1285 р. з'єднав дві лінзи за допомогою оправы. Згодом він налагодив серійне виробництво окулярів.

² Середньовічний годинник пройшов розвиток від великого баштового (XIII ст.) до мініатюрного пружинного (XV ст.). Майстри наступних епох продовжили його удосконалювати.

³ Зарубинецьку культуру вперше відкрив В.В. Хвойко в 1899 р. в могильниках біля с. Зарубинці, що на Київщині; черняхівську культуру (біля с. Черняхове, Київщина) також вперше дослідив В.В.Хвойко в 1900 та 1901 рр.

збільшується глибина оранки до 10–15 см. Врожаї збирали невеликими серпами, відомі й залізні коси. На VIII–X ст. припадає масове використання жорен. Широке використання плуга із залізним лемешем підвищувало продуктивність хліборобської праці, значно збільшувало якість обробітку землі та спряло освоєнню цілини.

Складовою землеробства було тваринництво й птахівництво. Уже в перших століттях нової ери з'явилися пружинні ножиці для стрижки овець. Серед промислів, що також займали певне місце в господарстві землеробів, слід назвати мисливство. Від нього мали доповнення до продуктів харчування та отримували хутра і шкіру для шиття одягу чи взуття. Шкурки пухнастих звірів часто йшли на обмін. За свідченням східних авторів, у I тис. н.е. хутро було одним із ходових товарів, яким торгувало слов'янське населення на причорноморських і прикаспійських ринках. Хозари отримували данину від слов'янських племен також хутром. Одним з найдавніших занять слов'ян було бортництво – збирання меду диких бджіл.

Розвиток землеробства визначив прогрес інших галузей господарства, в тому числі й ремесел: металургійна справа, ковальство, гончарство, оброблення дерева, шкіри, каменю, прядіння, ткацтво, виноробство, борошномельне виробництво. Провідним у господарському житті східних слов'ян було залізне ремесло (добування заліза та його оброблення), що одно з перших виділилося в окрему галузь. Врожає асортимент залізних виробів, їх досить високий технічний рівень. Давньослов'янським металургам була відома сталь та різні способи її виплавлення. У VII–IX ст. у слов'ян з'являються спеціальні поселення металургів.

Значних успіхів досягло гончарство. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з чорної глини, а черняхівської – із сірої глини за допомогою гончарного круга. Починаючи з II ст. н.е., гончарне виробництво стає масовим, орієнтуючись на ринок. Особливо високим технічним рівнем відзначалась черняхівська кераміка (кожна обпалювальна піч могла одноразово пропустити близько сотні виробів). Їй була притаманна висока художня якість в оформленні керамічних виробів. Керамічні вироби прикрашалися вигадливим орнаментом та зображеннями, що мали не лише естетичний, а й магичний зміст. Окремі екземпляри є справжніми витворами декоративного мистецтва.

Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян займала деревообробна справа. Археологічні знахідки дають підставу вважати, що токарний верстат, з'явившись у III–IV ст., вже не зникає з виробництва. Деревооброблення досягло високого рівня спеціалізації в галузі будівельної та столярної справи.

У середині I тис. н.е. значного розквіту набула ювелірна справа. Асортимент виробів сягав сотні найрізноманітніших предметів, що вписуються в коло євразійської групи ювелірного мистецтва. У VI–VII ст. з'являються виїмчасті *емалі*, пальчасті *фібули*, застосовуються складні технології: *чернь*, *зернь*, *філігрань*, *інкрустація*, різні види позолоти. Поряд із штампованими ювелірними виробами масового вжитку виготовлялися високохудожні речі із золота та срібла, виконані в складних технологіях.

Територія між Дніпром, Карпатами і Дунаєм досить густо заселялася давньоукраїнськими племенами. Поселення розташовувались на відстані 3–5 км. Тут були прості будинки з дерева і глини, вкриті соломною та очеретом. Усі будівлі ховалися за земляним валом, огороженим великими гострими кілками; будували дерев'яні вежі та укріплення. Так виникали міста-городища (від слова “городити”). Звідси походить старослов'янська назва міста – град.

Животворним джерелом і основою духовної культури слов'ян була усна народна творчість, що зародилась в давні часи. У чудових поетичних творах – історичних і обрядових піснях (весільних, поховальних тощо), в казках, заклинаннях, загадках, приказках, билинах – народ оспівував свою працю, любов до рідної землі, її захисників, непримиренність до несправедливості й неправди, виливав свою радість і тугу.

Особлива сторінка духовної культури слов'ян – міфологія. Життя слов'ян великою мірою залежало від природних явищ. Вони обожнювали природу, наділяли її людськими властивостями. Особливий інтерес становить Збруцький ідол, що є своєрідним зображенням цілого пантеону язичницьких богів.

Стовпоподібна триярусна конструкція Збруцького ідола та ієрархічність його окремих частин ілюструють космогонічні уявлення східних слов'ян. Всесвіт розподілявся ними на небо – світ богів, землю – світ людей та підземний світ. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості, бог Перун, зображений як воїн із шаблею, та ще дві фігури із суворими очима. Богів верхнього ярусу об'єднує шапка, що, можливо, відображує різні іпостасі єдиного слов'янського бога. У середньому ярусі зображена земля з хороводом жінок і чоловіків, у нижньому – підземні боги.

Міфологічні персонажі за характером їхніх зв'язків з колективом, важливістю для людини поділяються на декілька рівнів. До найвищого рівня належали боги з найзагальнішими функціями (ритуально-юридична, військова, господарсько-природнича). До таких богів відноситься головний бог у слов'ян-язичників – Сонце, або Дажбог. Пізніше – це Хорс. На честь Сонця слов'яни влаштовували велике свято влітку, коли були найдовші дні. Богом грози вважався Перун, богом вітру – Стрибог, покровителем скотарства – Велес, богом вогню та ковальства – Сварог, богинею мудрості й краси – Лада. У дохристиянську пору для слов'ян було характерним об'єднання доброго й злого начала в образі одного й того самого бога. Наприклад, образ Велеса уособлював як добро (покровитель скотарства), так і зло (демон, який приносить смерть).

До наступного рівня могли відноситись божества, пов'язані з господарськими циклами, сезонними обрядами та цілісністю замкнених колективів. Це – Рід, Ярило, Купала, більшість жіночих божеств, з-поміж яких виділяється Мокоша.

Нижчий рівень за функціями, що їх виконували божества, був найабстрактнішим, оскільки характеризував загальні поняття: Доля, Лихо,

Смерть, Правда, Кривда тощо. Більшість з цих міфологічних персонажів входило до казкових сюжетів. Казкові герої ймовірно, виступали як учасники ритуальних дійств у їх міфологічному образі: баба-яга, кощій, чудо-юдо тощо.

Найнижчий міфологічний рівень представлений неіндивідуалізованими істотами: духами, нечистю, тваринами, рослинами, джерелами, горами, камінням. Вони просторово співіснували з людиною і уособлювалися домовиками, лісовиками, водяниками, русалками, мавками, кікіморами тощо.

Людина вписувалася в міфологічний світ, була його складовою. Однак з оточуючого міфологічного середовища її виділяла наявність душі, духу. Універсальну, синтезовану функцію, що узгоджувала всі міжрівневі стосунки, виконувало райське дерево. Біля нього приносили жертви, воно поєднувало світ людей і світ богів, землю і небо. Це було світове дерево, світова вісь, центр світу і втілення світу в цілому. У фольклорних текстах, прислів'ях, загадках, обрядах, замовляннях у цьому образі виступає Вирій, райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. Трьом головним частинам райського дерева відповідали різні тварини: гілкам та верховіттю – птахи, стовбуру – бджоли, корінню – плазуни тощо.

У східних слов'ян-язичників не було храмів. Дерев'яні зображення богів стояли просто неба. Сюди люди приносили дарунки. Навколо них танцювали і співали, просили багатого врожаю, успіху на полюванні, гарної погоди. Головними святами у слов'ян були Новий рік, Масниця, Івана Купала. Ці та інші свята уособлювали різні важливі події в житті людей. Відображуючи певні пори року, вони стверджували глибоку віру в добро і щасливе життя, радість, перемогу над ворогом і нечистою силою.

Після прийняття християнства у слов'ян новий рік збігся з Різдом і Святками. Люди складали колядки – пісні-побажання, ворожили про майбутній врожай і долю, дівчата мріяли дізнатися ім'я свого судженого. Давні слов'янські свята дійшли й до наших днів – Коляда, Івана Купала, зустріч весни.

У складних історичних умовах слов'янські народи створили самобутню культуру, що стала основою їх консолідації, виникнення державності, збереження і примноження духовних традицій. Стародавня слов'янська культура на українських землях формувалася протягом тривалого часу; у цьому процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції автохтонних народів, передусім антів, з іншого, – культурні зв'язки із сусідніми народами. Ця культура характеризується цілісністю і самобутністю. На її основі виникла культура Київської Русі.

4. Культура Київської Русі

IX–XIII ст. – це період Київської Русі. Феномен надзвичайного злету культури Давньоруської держави вчені пояснюють тісними зв'язками з Візантією, Хазарією, країнами Центральної і Західної Європи. Їх вплив на культурний поступ Русі був справді значним, але не вирішальним. У давньоруській культурі немає галузі, розвиток якої не спирався б на

багатовікові, іноді тисячолітні місцеві традиції, збагачені впливами сусідніх народів.

Досліджуючи художні вироби слов'янського і давньоруського ремесел, археологи давно звернули увагу на незвичайну історичну глибину елементів їхнього оздоблення. Слов'янські антропоморфні й зооморфні фібули, давньоруські гривни-змійовики, браслети-наручі, керамічні плитки, різьблені архітектурні деталі виявляють помітний зв'язок із мистецтвом знаменитого "звіриного" стилю скіфів. Аналогічний зв'язок із давніми місцевими традиціями демонструють також слов'янські кам'яні ідоли, виявлені в Подністров'ї. Здебільшого вони людиноподібні, в багатьох порівняно добре модельовані голови, обличчя, руки і ноги.

На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилась на нові елементи. Найважливішим з них стала писемність, яка поширилась у східнослов'янському світі значно раніше від офіційного введення християнства. Певне уявлення про слов'янське письмо язичницького часу дають відкриття ряду глеків і мисок черняхівської культури (II–V ст.). Нині відомо близько десятка посудин з досить цікавими графічними орнаментами. Аналіз їх, здійснений Б.Рибаківим, показав, що перед нами добре розроблена календарна система, за допомогою якої слов'яни рахували й ворожили. Ці ритуальні посудини з календарними знаками доносять до нас схему річного циклу язичницько-магічної обрядовості і засвідчують досить високий рівень культури наших пращурів. Уже в IV ст. вони знали річний календар, який складався з чотирьох сонячних фаз і 12 місяців.

Раннє ознайомлення на Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку в Корсуні (Херсонесі) слов'янським просвітителем Кирилом Євангелія і Псалтиря, написаних "руськими письменами". Підтвердженням цього є договори Русі з греками. З договору Ігоря з греками 944 р. відомо, що повноваження руських купців підтверджували письмові грамоти, а не золоті й срібні печатки, як було раніше. Імператор Візантії Костянтин VII Багрянородний (905–959) у своєму творі "Про церемонії візантійського двору" повідомляє, що княгиню Ольгу під час її перебування на чолі посольства Русі в Константинополі супроводжували 12 перекладачів.

Особливий інтерес у цьому плані становить "софійська абетка", виявлена С. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Абетка написана на фресковій штукатурці, містить 27 букв, з яких 23 відповідають грецькому алфавіту, а чотири – Б, Ж, Ш, Щ – слов'янському мовленню. На думку С. Висоцького, "софійська" абетка відбиває один з перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви, щоб передати фонетичні особливості слов'янської мови¹. Не виключено, що перед дослідником відкрився алфавіт, яким користувалися на Русі ще за часів Аскольда та Діра.

¹ Див.: Висоцький С. Азбука з Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С.74-83.

Кириличною системою письма написані всі відомі давньоруські твори: “Остромирове Євангеліє”, “Ізборники Святослава” 1073 і 1076 рр., “Слово о законі і благодаті” митрополита Іларіона, “Мстиславове Євангеліє”, “Повість временних літ” та ін. Ці твори – не єдині пам’ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності на Русі.

Розкопки в Новгороді та інших містах Північної та Північно-Східної Русі виявлять “берестяні грамоти” – листування громадян з приводу різних господарських справ. Українським варіантом “берестяних грамот” є звенигородські грамоти. Найбільша з них має п’ять рядків. У ній йдеться про сплату боргу в 60 кун. У Києві грамоти на бересті поки що не знайдені, що пояснюється особливостями ґрунту, який не сприяє зберіганню деревини.

Своєрідною компенсацією “берестяних грамот” в українських землях є *графіті* – давні (XI–XIII ст.) написи побутового характеру, зроблені парафіянами і священиками на стінах культових споруд. Найбільше їх у Софійському та Успенському соборах Києва, печерах Києво-Печерської лаври, на стінах Михайлівської церкви Видубицького монастиря, на церкві Спаса на Брестові, Кирилівській церкві тощо. Аналіз церковних графіті виявив, що їх авторами були представники усіх соціальних верств: ченці, священики, купці, княжі люди, прочани, професійні писарі. Разом з “берестяними грамотами” і написами на ужиткових речах графіті засвідчують досить широке розпо-всюдження грамотності на Русі.

Піклування про освіту з часу введення християнства взяли на себе держава і церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала державна школа, в якій навчались діти “нарочитої чаді” – найближчого оточення князя¹. Таких дітей брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священиків, а щоб виростити державних діячів, здатних підтримувати стосунки з іншими країнами.

Школа для підготовки освіченого духовництва була відкрита Ярославом у Новгороді. У ній, за свідченнями “Повісті временних літ”, навчалося 300 дітей із заможних сімей. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В.Татищева, дочка Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.

Для продовження й поглиблення освіти слугували бібліотеки. Вони створювалися при монастирях і церквах. Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами комори своїх палат; князь Микола Святоша витратив на книги всю свою скарбницю і подарував їх Печерському монастирю. Великим книжником літописи називають Волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича. На Русі було багато бібліотек, але перша й найзначиміша містилась у Софії Київській. У ній

¹ Див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Україна крізь віки. – У 15-ти т.: Київська Русь. – Т.4. – К.: Альтернатива, 1998. – С. 315.

налічувалось до 900 примірників книг, що за мірками Середньовіччя було досить вражаючим.

Найдавнішими книжками, що вийшли з київської писемної школи, вважаються Реймське євангеліє (40-і роки XI ст.), яке Анна Ярославна привезла до Франції (зберігається у Франції, в Реймсі); ілюстроване “Остромирове євангеліє”, виготовлене в Києві дияконом Григорієм і його помічником у 1056–1057 рр. для новгородського посадника Остромира; два “Ізборники” (1073, 1076). “Ізборник ” 1073 р., зокрема, вважається першою енциклопедією, яка увібрала найширше коло питань, – від богословських та церковно-канонічних до ботаніки, зоології, медицини, астрономії, граматики, поезики, філософії.

У Києві в XI–XII ст. існувало три літературні осередки: в Софійському соборі, Печерському та Видубицькому монастирях. У них переписувались і перекладалися книги, з’являлися оригінальні твори, літописання. Звідси література поширювалася по всій Київській Русі.

Відчуваючи політичний тиск збоку Візантії, Київ намагався відстояти право бути рівним серед рівних у тогочасному світі. Саме література і мала довести повну християнську чинність Русі, її “святість”, а, отже, й самодостатність як оплоту релігії в цьому регіоні. Ось чому велика увага в давньоруській літературі приділяється *патерикам* – збірникам життєписів отців церкви, монахів якого-небудь одного монастиря. Першим широким зібранням житійних творів на місцевому давньоруському матеріалі став “Києво-Печерський патерик” (XIII–XV ст.), що містить оповіді про заснування і облаштування монастиря, обставини тогочасного монастирського життя, різноманітні аскетичні подвиги і численні чудеса, які постійно відбувалися в житті багатьох ченців Києво-Печерської лаври.

Окреме місце серед творів про вітчизняних достойників посідає “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, яке є першим художньо-публіцистичним *панегіричним* (похвальним) літературним твором на честь Ольги, Володимира та Ярослава Мудрого. Патріотичну ідею суспільно-політичної, релігійної та культурної незалежності Русі Іларіон втілює у художню форму. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводив, що той Закон, який дав Мойсей лише одному, “старому”, народу завдяки Благодаті та Істині, які приніс усьому людству Ісус Христос, робить усі народи рівними перед Богом. Тому Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки від “старших”. “Слово” Іларіона надовго лишилося взірцем проповідницької літератури.

Літописом-автобіографією, яку Б. Рибаків розглядає як своєрідну передвиборну програму, є “Повчання Мономаха своїм дітям”. Воно хронологічно охоплює період 1066–1117 рр.¹. “Повчання” написано для дітей –

¹ Див.: Історія української культури: У 5-ти т. – /Історія культури давнього населення України. – Т.1. – С. 740.

спадкоємців державної влади. Головна ідея твору – заклик до безкорисливого служіння рідній землі, до об'єднання князів. Героєм твору є мудрий державний діяч, який водночас і досвідчений господар і прекрасний сім'янин. “Повчання” було морально-філософською автобіографією Володимира Мономаха, в якому ідеальний правитель протиставлявся тим князям, які дбають лише про власне збагачення і владу.

Зразком епічної поезії, що поєднувала рицарську доблесть, патріотизм, відвагу з письмовою фіксацією, співом і частковим усним речитативом, була повість-пісня “Слово о полку Ігоревім”. Створене між 1185 і 1187 рр. невідомим автором, “Слово” лишається неперевершеним шедевром вітчизняної художньої літератури. Воно виділяється не лише майстерною формою, добром поетичних засобів, зв'язком з фольклорною традицією, а й переповненням його змісту язичницькою стихією. Автор рясно використовує язичницькі образи, а кількість слов'янських богів вражає. Це свідчить про життєвість язичницьких традицій у давньоруському суспільстві та формування у свідомості народу *двовір'я*, що поєднувало християнські традиції з язичницькими.

Одним з кращих творів не лише в давньоруській, а й у європейській середньовічній літературі, де дається опис географічних, політичних і природничих свідчень про Палестину, є “Житіє і ходіння Данила”. Виходець із Чернігівської землі, ігумен Данило на початку XII ст. відвідав святі місця Палестини, прожив там два роки і все побачене детально описав у своєму творі. Його подорожні нотатки нагадують довідник, викладений доступною мовою, без нудних повчань і ораторських прийомів. Зроблено це свідомо, щоб його могли прочитати якнайбільше людей.

До оригінальних пам'яток давньоукраїнської літератури належать *літописи*. Це явище видатне не лише в культурному поступі Київської Русі, а й усієї середньовічної Європи. Академік XVIII ст. Г. Міллер, вражений широчінню літописної інформації та рівнем її систематизації, писав, що Нестор і його наступники створили систему руської історії, яка настільки повна, що жодна нація не може похвалитися таким скарбом. На відміну від хронік більшості країн Європи, складених латиною, вони написані рідною мовою. Цим зумовлена незвичайна популярність літописного жанру на Русі. Традиція літописання склалася в Києві в X ст., але згодом поширилась практично на всі регіони Русі.

Найвідомішим літописом є “Повість временних літ”, укладена близько 1110 р. ченцем Києво-Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох найповніших списках XV ст.: Іпатіївському та Лаврентіївському (за назвами монастирів у Росії, де у XVIII ст. їх виявили історики). Дві версії цієї пам'ятки дещо відрізняються за змістом і пафосом, але в українській історіографії віддають перевагу Іпатіївському списку як авторитетнішому, пов'язаному саме з українськими територіями і менш спотвореному пізнішими редакціями.

“Повість временних літ” показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоукраїнській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський

характер. Вона увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури.

Особливо сильне враження справляє вступ до “Повісті”, в якому відтворено широку картину світової історії, показано місце слов’ян і Русі в системі тодішнього світу, стверджено прогресивну філософську ідею взаємозв’язку та взаємозумовленості історії всіх народів. Автор “Повісті”, людина широкої ерудиції, постійно звертається не тільки до Біблії, яка була вищим авторитетом знань у Середньовіччі, а й до численних візантійських хронік. До “Повісті” ввійшли всі попередні літописні зводи – 996, 1039, 1073, 1093-1096 рр., “Повість галичанина Василя” (1097), “Ізборник” Святослава, церковні повчання, усні перекази. Отже, “Повість временних літ” складається з поширеного вступу до слов’яно-руської історії, який, власне, й був “Повістю”, і датованої хроніки, доведеної до 1110 р.¹

Безпосереднім продовженням “Повісті” є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеєм у Видубицькому монастирі, він становив сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. Характерно, що в Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира Волинського, Галича.

Майже всі князівства Русі мали свої літописи, але більшість з них носили місцевий, а не загальноруський характер. Однак Галицько-Волинському літопису належить особливе місце. Він вирізняється, на думку М. Котляра, тим, що в Галичині й Волині, на відміну від інших давньоруських земель, створювались не літописи, а історико-літературні твори. Літопис складається з двох частин: Галицької і Волинської. У першій уміщено життєпис Данила Галицького, написаний високоосвіченим книжником у Хелмі з метою возвеличення політики Данила. Він – “князь добрий, хоробрий і мудрий”, його славу можна зрівняти лише зі славою Святослава Ігоревича та святого Володимира Великого. На повен голос звучить у літописі патріотичний заклик: “Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути”. Спостерігаючи за занепадом Києва, автор уболіває за збереження його князівсько-вічових традицій, але не знаходить нічого кращого, як проголосити гасло “Галич – другий Київ”. Волинська частина літопису починається 1261 роком. Вона писалася в основному при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

До пам’яток писемності Галицько-Волинської землі XII–XIV ст. належать Христинопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Хелмське євангеліє, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. У Галичі працював “мудрий книжник” Тимофій. Волинський князь Володимир Василькович – книжник і філософ, сам переписував книги, мав велику бібліотеку, з якої близько 36 книг заповідав церквам Волині. У м. Володимирі-Волинському

¹ Див.: Толочко О., Толочко П. Київська Русь. – Т.4. – С. 322.

було складено нову редакцію “Кормчої книги” – збірки церковних та світських правових норм, що поширювались в Україні та Білорусі. Зростанню ролі церкви в поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької метрополії, яка, незважаючи на її неодноразові скасування та відновлення, існувала протягом XIV ст.

Поряд з історичною писемністю, оригінальною та перекладною літературою в Давньоруській державі неабиякого розвитку набула усна народна творчість. Особливе місце посідали пісні-билини. У них оспівуються народні богатирі Ілля Муромець, Добрина Никитич, Альоша Попович, селянин-орач Микула Селянинович. Усі вони уособлювали образ воїна-патріота, захисника Руської землі, вдів і сиріт.

Яскравою сторінкою культурного розвитку Київської Русі виступає архітектурне будівництво. При спорудженні житла й оборонних будівель слов'яни споконвіку використовували місцеві матеріали та спирались на традиції, що сягали сивої давнини. Відповідно до умов лісу або степу для будівництва їм слугували дерево й глина. До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводилися. Виняток становили хіба що кам'яні язичницькі святилища Прикарпаття, які зводилися аж до кінця XII ст.

У літописах не часто повідомляють про будівництво дерев'яних храмів, які ймовірно, в архітектурному силуеті міст і сіл посідали чільне місце. Свідчення літопису про 600 київських храмів, що згоріли під час пожежі 1124 р., підтверджують цю думку. Дерев'яними були, зокрема, перші церкви в Києві часів Володимира Великого, що зводилися на місцях зруйнованих язичницьких капищ. Практично всі сільські храми також будувались із дерева.

З X ст. в Київській Русі розпочинається новий етап у розвитку монументального кам'яного зодчества, яке стає складовою європейської архітектурної традиції. Маючи власне уявлення про красу, давньоукраїнські майстри, зокрема київські майстри, створювали нові типи споруд, що вражали рівнем розвитку будівельної техніки, витонченим смаком та живописністю композицій. Будували з каменю та цегли, використовуючи методи змішаної кладки (ряди цегли-плінфи чергувались з рядами каміння) та утопленого ряду (ряди цегли трішки заглиблювались через кожний ряд кладки, після чого виступаюча поверхня тинькувалася).

Головним структурним елементом храму був його центральний купол. Зсередини тут малювали образ Христа-Пантократора, тобто Вседержителя. Це був найвищий рівень храму, оскільки за часів Київської Русі дзвіниці не зводилися. Типова храмова споруда мала один, три (Десятинна церква) або п'ять (Софійський собор у Києві) *нефів* (неф – витягнуте в довжину внутрішнє приміщення або частина приміщення, периметр якого утворено рядом колон або стовпів) відповідно до кількості вівтарів у храмі. Внутрішній простір культових споруд оздоблювали мармуровими колонами, капітелями, монументальними мозаїчними панно та фресками. Для полегшення будівлі

та поліпшення її акустики робили голосники – порожнину в товщі стіні, в яку закладали глечики. Вікон у стінах давньоукраїнських храмів було небагато. Напівтемне приміщення освітлювалось промінням з-під центрального купола та свічками.

За Ярослава Мудрого відкривається наступна сторінка зодчества. З 1037 р. розпочинається будівництво в Києві “града великого”. До його ансамблю входили Софійський собор (іл. 31), Золоті ворота, Георгіївський та Ірининський монастирі. Місто Ярослава мало площу 80 га, що в 10 разів перевищувало київський дитинець, “град Кия”. На відміну від попереднього часу, місто мало вже не лінійну забудову, а радіально-порядкову, за якою вулиці сходилися до західної і східної брам, а головна магістраль прямувала від Золотих воріт до “міста Володимира”. Київ було укріплено дерево-земляними стінами, що досягали висоти 14 м¹. Так будували оборонні споруди і в інших містах Давньоруської держави.

Із 70-х років XI ст. розпочинається наступний стильовий етап зодчества, який характеризується відмовою від грандіозних форм. У будівельній техніці активно використовуються місцеві будівельні матеріали та архітектурні традиції. Храми стають меншими за розмірами, але строкатими в оздобленні, що надає їм своєрідної довершеності й краси. Поширення набуває шестистовповий або чотиристовповий кубічний храм, увінчаний однією банею. Серед багатьох українських споруд такого типу одним з найцікавіших є собор у Володимирі-Волинському, а також П’ятницька церква в Чернігові (іл. 36). Все більше використовується спосіб утопленого ряду та цегла. Церква Спаса на Берестові (кінець XI – початок XII ст., Київ) побудована за таким методом.

Найпоширенішим типом церков стала три – п’ятикупольна храмова будівля. Це Спасо-Преображенський (1036) і Борисоглібський (1128) собори в Чернігові, Кирилівська (1146) і Василівська (1183) церкви у Києві, Успенська церква (1078) Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (1113) та багато інших (іл. 33, 34, 35). Ще сильний вплив має київська архітектурна школа, а Успенський собор Києво-Печерського монастиря слугує за взірць для різних земель Київської Русі.

З 20–40 рр. XII ст. остаточно оформлюються місцеві архітектурні школи, з-поміж яких виділяються київська, переяславська, чернігівська, галицька. Характерною особливістю цього етапу стало поєднання візантійських елементів, частка яких відчутно зменшується, і романського стилю, що виявився в техніці споруд, особливостях архітектурних форм, декорі. Досить сильними виявилися такі тенденції в галицькій архітектурній школі, завдяки чому західноукраїнське середньовічне будівництво досягло стильової цілісності. У старовинному Галичі, що розбудувався за князювання Ярослава Осмомисла, знайдено залишки фундаментів майже 30 церковних будівель, але

¹ Див.: Історія української культури: У 5-ти т. – /Історія культури давнього населення України. – Т.1. – С. 844.

збереглася тільки романського типу церква Пантелеймона, збудована близько 1200 р. під Галичем.

На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося небагато. З монументальних будівель Львова можна назвати Миколаївську хрестовокупольну церкву з півкруглою апсидою, П'ятницьку церкву, згодом перебудовану, а також костел Хрестителя. Традиційно вважається, що його будував князь Лев Данилович для своєї дружини – угорки Констанції. До княжого періоду належать і такі шедеври архітектури, як Святоіванівський собор у Хелмі, Спаський монастир поблизу Самбора.

З кінця XII ст. посилюються народні традиції в архітектурному будівництві. Ця тенденція з усією силою виявилася пізніше, у формуванні національного ренесансного та барокового зодчества. Вагомими для розвитку архітектури стають смаки та потреби міського населення. Інтенсивно розвивається будівельна техніка. Замість мурування стін стала використовуватись малоформатна цегла-плінфа, яка за форматом була близькою до романських і готичних типів споруд, та брущата цегла. В містах створюються торговельні й ремісничі посади. Князівські резиденції починають витіснятися на околиці, а в центрі замість князівських дворів зводяться ратуші та церкви. Дещо змінюється призначення храмів, які відтепер мають не лише культове значення, а й слугують окрасою міста. Активно розбудовуються столиці удільних князівств, які копіювали Київ та Чернігів: Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ та ін. Такі процеси свідчили про те, що давньоукраїнське зодчество розвивалося в контексті західноєвропейської архітектурної традиції, а будівельна давньоукраїнська традиція слугувала за взірць в інших землях Київської Русі.

Монументальне мистецтво в Давньоруській державі з'являється з проникненням християнства. У IX–X ст. швидкими темпами розвиваються *фресковий* та *мозаїчний* живопис. Оздоблення найчастіше мало характер сюжетних малюнків і портретів святих, що чергувалися з орнаментами. Власне всі зображення мали утворювати єдиний за задумом текст, що читався, як і книга, зліва направо.

Мозаїки були дуже дорогими у виконанні, тому більшість зображень у храмах і князівських палатах виконувалися у вигляді розписів фарбою – фресок. Майстри фрескових розписів працювали не лише над релігійними сюжетами. Світськими за характером були фрески, що прикрашали стіни княжих палат, а в церквах з'явилися розписи, побутові за тематикою, наприклад, сцени полювання та княжого життя в галереях Софійського собору; зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга.

Великої популярності в давньоукраїнських розписах набув образ Богоматері. Її типове зображення у канонічній позі *Оранти* (Благаючої) – з молитовно піднятими на рівень голови руками. Саме такі Богоматері Оранти оздоблювали вівтарну частину багатьох храмів Давньоруської держави.

Софійська Богоматір Оранта в Києві (1037) (іл. 31, 32) належить до числа найвищих досягнень монументального візантійського мистецтва, виконаного київськими майстрами. Усі відомі візантійські Оранти Богоматері (на Кіпрі, в Константинополі, в Нікеї) поступаються Київській. Біля неї немає ні архангелів, на князів. Вона стоїть одна, непохитна у вічності з піднесеними руками в глибокій молитві за Київ та Руську землю. В її образі ніби сам Вседержитель Пантократор здійснює еманцію (від лат. *emanatio* – *витікання творчої божественної енергії*) у Премудрість, яка гарантує безпеку і порядок у державі, подібний до небесного. Софія – Божа Премудрість та Богоматір – Оранта символізували “нерушиму стіну”, захисницю держави¹.

Краси і високого мистецького рівня мозаїк Софійського собору досягнуто завдяки високій культурі малюнка, колористичній вишуканості, досконалому смаку київських майстрів. Основних тонів смальти небагато. Але ефект сприйняття досягається через застосування близько 177 найрізноманітніших тональних відтінків. Зокрема, смальти червоного кольору вжито 19 відтінків, синього – 21, зеленого – 23. Вражаюча цілісність живописних композицій і архітектурного вирішення свідчать про те, що зодчий і маляр розроблювали разом проект Софії Київської. У будівництві та оздобленні Софійського собору брала участь артіль з 26 майстрів, не враховуючи учнів та помічників.

Важливим елементом художнього оформлення храмів були орнаменти. У Софії Київській вони є на всіх стінах, стовпах собору, віконних арках, мають рослинний характер і нагадують орнамент пишної мініатюри. Серед пам'яток художнього різьблення по каменю, що прикрашали храми й палаци, найбільшу увагу привертають плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу.

Якщо мозаїки та фрески знаменували тріумф християнства, то іконам поклонялися і молились. Спочатку ікони завозили з Візантії. Так, відому тепер ікону під назвою Володимирської Божої Матері, копію давнішої ікони, написаної нібито ще євангелістом Лукою, було подаровано з Візантії молодому тоді Великому київському князю Володимирі Мономаху на початку XII ст. Потім, у 1155 р., цей шедевр візантійського іконопису вивезено з Вишгорода до Володимира-на-Клязьмі князем Андрієм Боголюбським.

Вже з другої половини XI ст. при давньоруських монастирях починають плідно працювати й власні іконописні майстерні. І хоча за тих часів живописці не підписували своїх робіт, а лишали тільки знаки приналежності ікони до тієї чи іншої майстерні, до нас дійшли імена руських іконописців. Найвідомішими з них вважаються Григорій та Алімпій, що жили на межі XI і XII ст. при Києво-Печерській лаврі – одному з найбільших центрів тогочасного іконопису.

Найдавніші ікони Галичини, що збереглися, відносяться до XIII ст. Безцінною пам'яткою є ікона Богоматері Одігітрії кінця XIII–XIV ст. з

¹ Див.: Історія української культури: У 5-ти т. – /Історія культури давнього населення України. – Т.1. – С. 896, 898-899, 901, 904.

Покровської церкви м. Луцька (нині знаходиться в Києві). Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва XIV ст. є ікони „Юрій Змієборець” зі Станілі поблизу Дрогобича та „Архангел Михаїл в діяннях”, створена у с. Сторонна. Для них характерні пластичність форм, відчуття простору, нахил до асиметричної побудови композиції, багата кольорова гама.

Значний слід залишила давньоукраїнська малярська школа в оздобленні рукописів, які прикрашалися мініатюрами, заставками, орнаментами. Високий гатунок книжкової мініатюри виявився, зокрема, в оформленні “Остомирового євангелія”, “Ізборника” 1073 р. та 1076 р. тощо

Особливістю давньоруського прикладного мистецтва було співіснування елементів язичницької і християнської символіки. Нерідко вони мирно уживалися на одному предметі. Так, на київській золотій емалевій діадемі XI–XII ст. поруч з апостолами зображено дівочі голівки й “дерево життя”. Можна думати, що язичницькі сюжети і символи на виробах прикладного мистецтва X–XIII ст. несли в собі не тільки декоративну, а й магичну охоронну функцію.

Давньоруські майстри відносно рано оволоділи технікою виготовлення скла, майолікової кераміки. Цьому сприяло широке будівництво кам'яних будівель, для внутрішнього спорядження яких використовували смальту, керамічні плитки, покриті різнокольоровою поливою.

Склороби, крім смальти, виготовляли різнокольорові браслети, намисто, персні, кубки, чари, інші предмети побутового призначення. Особливо масовими були скляні браслети. Головним центром їх виробництва був Київ. Як вважають спеціалісти, давньоруські ремісники знали вже й секрети кришталю.

Перебуваючи в складі візантійської православної співдружності, Русь намагалась не лише бути схожою на Візантію, а й перевершити її. Від часу введення християнства Київ посідав місце духовного і навіть сакрального центру. Для давніх русичів, хоч би де вони проживали, Київ означав те саме, що для греків Константинополь, а для європейських народів – Рим.

Естетичні засади київської мистецько-архітектурної та літературної шкіл відчутно вплинули на культурний розвиток усіх давньоруських земель. Монголо-татарська навала перервала яскравий період культурного розвитку, на деякий час загальмувала духовний розвиток країни. Були знищені витвори давньоруських зодчих і художників, літописців, у вогні пожеж загинули величезні матеріальні та духовні цінності нашого народу. Культурна спадщина IX–XIII ст. стала тією плідною основою, на якій склалася національна культурна традиція в добу пізнього Середньовіччя.

5. Запитання для самоконтролю знань

1. У чому полягає особливість культури Візантії?
2. Які джерела лягли в основу формування візантійської культури?
3. Візантія як міст між Сходом та Заходом. Обґрунтуйте.
4. Видатні досягнення культури Візантії. Їх цивілізаційне значення для розвитку людства.
5. У чому полягає різниця та спільність культурних процесів Візантії та Західної Європи?
6. Схарактеризуйте основні етапи європейської культури Середньовіччя.
7. Значення та роль європейської культури у формуванні загальнокультурної спадщини людства.
8. Розкрийте особливості язичницьких вірувань давніх слов'ян.
9. Назвіть архітектурні пам'ятки Київської Русі, що дійшли до нашого часу.
10. Розкрийте зміст літературних пам'яток Київської Русі. Якими потребами духовного розвитку була викликана їх поява?
11. У чому полягає особливість літописів часів Київської Русі? Чи являються вони складовою частиною світової цивілізації?
12. Які риси притаманні всій давньоукраїнській літературі?

6. Література

Брагина Л.М. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения. – М.: Высш. шк., 2002.

“Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – М.: Науч. мысль, 1987.

Висоцький С. Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності). – Львів–Київ–Нью-Йорк: Вид-во МП. Коця, 1998.

Висоцький С. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити IX–XVII вв.) - К.: Наук. думка, 1976.

Грищенко В.С. Історія світової культури. – К.: Либідь, 2001.

Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002.

Історія української культури: У 5-ти т. – /Історія культури давнього населення України. – Т.1. – НАН України. – Патон Б.Є. /голов. ред./. – К.: Наук. думка, 2001.

Історія світової культури: Навч. посібник /Кер. авт. кол. Л.Т.Левчук. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1998.

Рубель В.А. Історія середньовічного сходу. – К.: Либідь, 2002.

Толочко О.П. Толочко П.П. Україна крізь віки: У 15 т. – Київська Русь. – Т.4. – К.: Альтернатива, 1998.

Україна крізь віки. – У 15-ти т. – К.: Альтернативи, 1998.

31. Київ. Софійський собор та його інтер'єр (XI ст.)

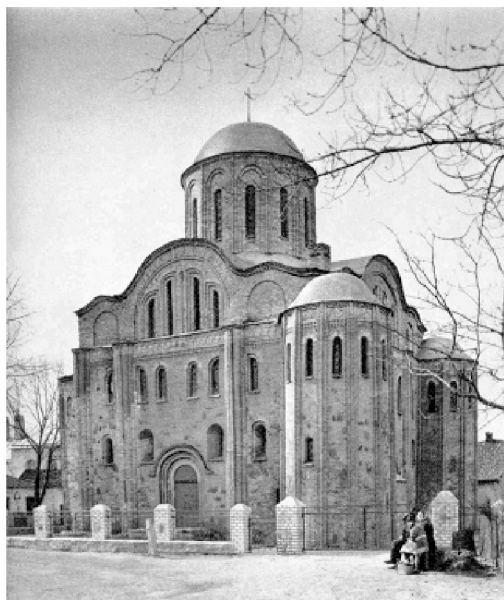
32. Мозаїки Софії Київської: Марія Оранта та Іоанн Златоуст

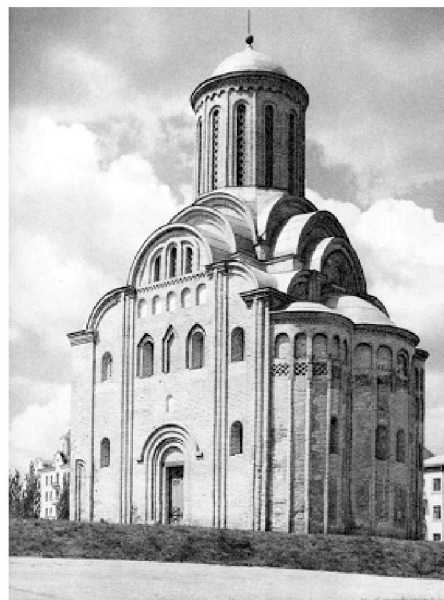
33. Борисоглібський собор у Чернігові (1120–1123)

34. Спасо-Преображенський собор у Чернігові (1033–1041)

35. Церква св. Василя в Овручі (XII ст.)

36. П'ятницька церква у Чернігові (кінець XII – початок XIII ст.; реставрація 1962)

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абстракціонізм 321
Авангардизм 322, 334, 337
Академізм 306
А капела 243
Акведук 127
Акрополь 115, 140
Аксеологічна концепція культури 23
Ампір 259
Амфітеатр 127
Андерграунд 72
Англійський романтизм 261
Анімалізм 91
Анімізм 92, 97, 124
Античний (антична доба) 110
Антропогенез 86
Антропологічна концепція культури 12, 23, 25
Антропоморфізм 92, 97, 112, 124
Антропоцентризм 188
Аполлонійство 32, 34, 116
Аркбутан 166
Арка тріумфальна 127
Аркатурний фриз 200
Артефакт 12, 23
Археологічна культура 86
Атрій 124
Б
Базиліка 125, 127
Бароко 225-228
Белетристика 101
Бестіарій 134
Бойчукісти 339
Блоки культур 86
Братства 203
Буго-дністровська культура 89, 94
Бурлескні твори 248
В
ВАПЛИТЕ 337, 400, 401, 337, 400, 401
Варвари 119
Вертепні вистави 246
Віденська сецесія 305
Віденський ренесанс 304
Відтворююче господарство 89
Вікторіанський стиль 268
Вітраж 166
Г
Гедонізм 226
Гімназії 301, 302
Глаголиця 155
Готика 165, 166
Гуманізм 188
Гомерівська доба 111
Гравюра 196, 243
Графіті 173
Громади 293, 294
Д
Дадаїзм 320
Двовір'я 175
Декаданс 265
Діонісійство 32, 33, 118

Драма 117, 142
Драматургія 298-300
Дольмен 94
Друкарство 206
Еволюціоністська концепція культури 11, 12
Еклектика, еkleктизм 267-268, 304, 305
Екуменізм 29
Еллінізм 119
Етнос 74
Етноцентризм 78-80
Етруски 123, 124
Енциклопедизм 223
Жонглер 163
Зарубінецька культура 168
Збруцький ідол 170
Зікурат 98
Ідеалізм 115
Ієрогліфічне письмо 100, 101
Імпресіонізм, імпресіоністи 265, 266, 306, 333
Інтелігенція 292-296, 298-300
Інтермедія 245
Інтерлюдія 245
Іспанський романтизм 261
Історичний роман 261
Каменя 121, 122
Карантин 162
Каркасна система 166
Квадріум 161
Кераміка 94
Кирилиця 155
Кирило-Мефодіївське товариство 274-277
Кіммерійці 130
Кітч 328
Класицизм 229, 230, 259
Клинопис 95
Козацьке бароко 238
Комедія 118, 119, 121
Конструктивізм 323
Континуум 93
Контркультура 71-74
Контрфорс 166
Концептуалізм 331
Концепція циклічного розвитку культури 25-26
Космогонія 131
Котурни 118
Креміль 87
Критичний реалізм 296
Крито-мікенська культура 110
Кромлех 94
Ксенофобія 81
Кубізм 319
Кубофутуризм 334
Култ 9, 29
Культура 8, 9, 12, 14
Культурна антропологія 5, 24
Культурна ідентифікація 74-77

Культурна область 86
Культурний релятивізм 80-82
Культурний шар 86
Культурні універсалії 80
Культурно-історичний тип 25, 41
Культурно-просвітницький рух, "Просвіти" 292-294, 295, 306
Культурологія 6, 7, 8
Кора 113
Курорс 113
Кургуазний 163

Л
Лapidарний 138
Літопис 175

М
Магія 92
Мазенинське бароко 239
Макроліти 88
Маньєризм 198
Маргінали 327
Марксистська філософія 28, 258
Масова культура 16, 28, 327
Мастаба 95, 103
Мегаліти 94
Мезоліт 88
Менгіри 94
Менестрель 163
Методи культурології 7
Меценатство, меценати 296, 307, 308
Мистецтво малих форм 91
Мікроліти 88
Мінезінгер 163, 164
Міраклі 167
Міріобібліон 155
Містерія 167, 245
Міфологія 93, 170
Модерн 268-269, 305
Модернізм 317, 318, 332, 339
Мозаїка 117, 157, 165, 179
Монументальний живопис 91, 157
Мораліте 167, 245
Музеї, музейна справа 307-308
Музика доби Просвітництва 222, 223

Н
Народні клуби 308
Народні училища 301, 302
Натуралізм 265
Національно-культурне відродження 270, 294, 298, 306, 335, 337
Натурфілософія 112
Наукова революція 215-218
Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка 295
Наукові товариства 215-216, 303
Недільні школи 293, 296, 301
Неокласицизм 337, 338
Неокласицизм 230, 231
Неоліт 89
Неолітична революція 89
Неф 177
Нігілізм 32
Німецький романтизм 261

Нормативно-культурний тип, "нормативний зразок" 66, 67
Нуклеуси 87

Ойкос 125
Олімпійські ігри 112
Опера 222
Опера-буф 223
Оракул 112
Ордер 113, 127
Орнаментальне мистецтво 94, 130
"Основа"(журнал) 293, 298
Острозька академія 204
Острозький культурно-освітній центр 204-206

Палеоліт 87, 88
Панегірик 156, 174
Парсуна 241
Партесний хоровий концерт 243, 244
Патерик 174
Пергамент 120
Перистиль 125
Петрогліфи 91
Печерне мистецтво 91
Південно-Західний відділ Російського географічного товариства 295
Піраміди 103
Позитивізм 258
Полігеїзм 136
Понтифік 124
Портал 166
Постмодернізм 329, 330
Прагматизм 258
Привласнююче господарство 88
Прозовий роман 262
Просвітництво 218, 219
Просвітницька література 221
Професійна освіта 302, 307
Псевдовізантійський (псевдоруський) стиль 304
Психоаналіз 259, 317
Публіцистика 297-298

Раціоналізм 28, 214, 216, 229
Реалізм 262, 263, 306
Ренесанс 185
Реформація 196
Риторика 118
Рівні культури 15-16
Рококо 228, 229, 231
Романс 244
Романський стиль 164-165
Романтизм 260, 261
Російський ампір 260
Російський романтизм 261
Російський символізм 266
Руська трійця 279-281

Сармати 135
Світове дерево 93, 135
Сграфіто 200
Семантика 93
Символізм 266, 267, 306
Сім вільних мистецтв 161
Сім вільних наук 205

Слов'янська міфологія 170, 171
Скіфи 130, 131, 132
Скіфський звіриний стиль 133
Скрипторій 160
Соціалістичний реалізм 325
Соціологічна концепція культури 12, 27
Софістика 114
Стрільчаста арка 166
Субкультура 66, 65-74
Суперматизм 321
Суспільний прогрес 219, 110
Схоластика 159, 161
Сюрреалізм 322

Театр Греції 117, 118
Театральна справа в Україні 298-300
Теодіцея 158
Теологічні концепції культури 29, 43, 44
Теоцентризм 158
Терми 127
Техніка 53, 54
Техноморфізм 34, 55, 318
Типізація 362
Типологія 49, 50
Тоталітаризм 324
Тотемізм 91, 92, 97
Травестія 248
Трагедія 117, 118
Тривіум 161
Трипільська культура 89, 90, 94
Трубадур 163
Трувер 163, 164

Українізація 336-337
Український П'ємонт 294
Утопічний соціалізм 257

Фетишизм 92, 97
Філософія життя 30, 31, 259
Філософія серця 250
Фовізм 319
Формаційна концепція культури 28
Форум 125, 127
Фотографія 258
Фотомистецтво 258
Французький романтизм 261
Французький символізм 267
Фреска 117, 157, 165, 177, 179
Функції культури 16-18
Функціоналізм 323
Футуризм 322, 337

Християнство 154

Цивілізація 27, 46, 52
Ціннісні орієнтації 63, 64, 65
Цінності 58, 60, 61, 64

Черняхівська культура 168, 169
Чопери 86
Чопінги 86

Шістдесятники 344

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛІ. ОСНОВИ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ	5
ТЕМА 1. СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	5
1. Культурологія як наука та навчальна дисципліна	5
2. Еволюція поглядів на культуру	8
3. Сутність культури, її структура, функції та характерні ознаки	12
4. Традиційна і сучасна культура	19
5. Запитання для самоконтролю знань	20
6. Література	21
ТЕМА 2. ТЕОРІЇ ТА НАПРЯМИ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ	22
1. Сучасні концепції культури	22
2. Аполлонійська та діонісійська засади європейської культури	30
3. Українська культурологічна думка	35
4. Запитання для самоконтролю знань	44
5. Література	45
ТЕМА 3. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ	46
1. Підходи до визначення поняття “цивілізація”. Співвідношення культури і цивілізації	46
2. Типологія цивілізацій	49
3. Цивілізація як етап розвитку культури. Техніка, культура та природа людини	51
4. Запитання для самоконтролю знань	57
5. Література	57
ТЕМА 4. КУЛЬТУРА І СУСПІЛЬСТВО	58
1. Роль культурних орієнтацій у розвитку суспільства	58
2. Субкультура. Контркультура	65
3. Поняття культурної ідентифікації	74
4. Ідея рівноправності культур у сучасному світі	77
5. Запитання для самоконтролю знань	83
6. Література	83
РОЗДІЛІ. ГЕНЕЗИС КУЛЬТУРИ	85
ТЕМА 1. ФОРМИ ІСНУВАННЯ ПРАДАВНИХ КУЛЬТУР	85
1. Антропо- та соціокультурогенез первісності	85
2. Духовне життя людини первісної доби	90
3. Світоглядні та художньо-естетичні особливості культури Месопотамії та Єгипту	95
4. Запитання для самоконтролю знань	104
5. Література	104
6. Ілюстрації	105
ТЕМА 2. АНТИЧНА КУЛЬТУРА	106
1. Культура Стародавньої Греції: логос, чуттєвість, гармонія	110
2. Культурний феномен еллінізму: космополітизм та індивідуалізація (остання третина IV – I ст. до н.е.)	119
3. Традиції та спадкоємність культури Стародавнього Риму	123
4. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського та античного світів	129
5. Світове значення античної культури	144
6. Запитання для самоконтролю знань	145
7. Література	146
8. Ілюстрації	147

ТЕМА 3. КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ: ВІЗАНТІЯ, ЄВРОПА, СЛОВ'ЯНИ, РУСЬ	153
1. Духовно-культурна спадщина Візантійської імперії	153
2. Європейська культура епохи Середньовіччя	158
3. Культура та дохристиянські вірування давніх слов'ян	168
4. Культура Київської Русі	171
5. Запитання для самоконтролю знань	182
6. Література	182
7. Ілюстрації	183
ТЕМА 4. КУЛЬТУРА ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ	185
1. Формування та світоглядні засади культури Ренесансу	185
2. Ренесансний титанізм та його прояви	191
3. Ренесанс в українській культурі	199
4. Запитання для самоконтролю знань	209
5. Література	210
6. Ілюстрації	211
ТЕМА 5. КУЛЬТУРА ДОБИ БАРОКО ТА ПРОСВІТНИЦТВА (XVII–XVIII ст.)	215
1. Риси новоевропейської культури XVII ст. Просвітництво. Енциклопедизм	215
2. Художні стилі в європейській культурі XVII–XVIII ст.	225
3. Розвиток освіти та наукових знань в Україні. Книгодрукування	232
4. Феномен українського бароко	237
5. Запитання для самоконтролю знань	251
6. Література	251
7. Ілюстрації	252
ТЕМА 6. КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ	256
1. Світоглядні засади та головні напрями розвитку європейської культури ХІХ ст.	256
2. Класицизм, романтизм, реалізм – провідні художні течії в культурі ХІХ ст.	259
3. Культурна криза другої половини ХІХ ст. та пошуки шляхів виходу з неї	263
4. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України першої половини ХІХ ст.	269
5. Місце Т. Г. Шевченка в українській і світовій культурах	285
6. Українська культура другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	292
7. Запитання для самоконтролю знань	309
8. Література	309
9. Ілюстрації	311
ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ХХ СТОЛІТТЯ: ВИЗНАЧНІ ФЕНОМЕНИ. ХУДОЖНІ ТЕЧІЇ ТА СТИЛІ	317
1. Модернізм – культурний феномен ХХ ст.	317
2. Тоталітаризм і культура	324
3. Сучасна масова культура	327
4. Течія постмодернізму в культурі межі ХХ–ХХІ ст.	329
5. Український культурний Ренесанс та його загибель	332
6. Національне культуротворення на шляху від подолання тоталітаризму до незалежності (друга половина ХХ ст.)	343
7. Цілісність національного культурного простору: культура українського зарубіжжя	350
8. Запитання для самоконтролю знань	358
9. Література	358
10. Ілюстрації	359
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	363

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ірина Іванівна ТЮРМЕНКО
Світлана Борисівна БУРАВЧЕНКОВА
Петро Андрійович РУДИК
Сергій Ігоревич БЕРЕГОВИЙ
Євген Едуардович КОБИЛЯНСЬКИЙ
Валерій Олександрович КОЛОСЮК
Надія Миколаївна ЛЕВИЦЬКА
Наталія Володимирівна ТЕРЕС
Марія Михайлівна РОГОЖА
Іван Іванович СТОРОЖИК

КУЛЬТУРОЛОГІЯ:

теорія та історія культури

Видання 3-ге, перероблене та доповнене

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*
Редактор – *Н. П. Манойло*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 22.09.2009. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Ум.друк.акр. 23. Наклад – 700 прим.

Видавництво "Центр учбової літератури"
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006